

Велимир РАДОВИЋ

ПЕТ ОСОБЕНОСТИ УСТАНИЧКЕ 1941. ГОДИНЕ У БОКИ*

Година 1941. остаће у дотадашњој историји становништва Боке Которске као прекретна, историјски међаш, путоказ у ново и његов почетак. Она је то у животу народа и других наших крајева, па зато ни овај бокелски залив у томе не представља ништа изузетно. Тако рећи у сваком кутку југославенске територије априлских дана 1941. године збиле су се истовјетне околности: распад југославенске војске и власти и изненађујуће брза капитулација пред фашистичким агресорима, окупација земље и њено распарчавање.

Ово новонастало чудовишно шаренило диоба и управа, окупација и анексија, уз помпезно проглашавање неких нових, назви независних државних креатура, чак и под фирмом туђинских краљевских круна, представило се као, дотле недоживљена, историјска трагикомедија на овом југославенском тлу. Почела се одигравати судбоносна и опасна представа за југославенске народе. То је заиста био дубоко трагичан крај старе југославенске државе, давно раније испланиран у канцеларијама Рима и Берлина и разним емигрантским јазбинама.

У тим пресудним временима, неоспорно најрискантнијим и најтежим у историји југославенских народа, с обзиром на снагу и идеологију агресора, на његову расну теорију и праксу, „у бродолому, који је од свих наших бродолома био најбезнаднији“, како то рече М. Крлежа, постојала је и дјеловала једна наша југославенска политичка снага у овом историјском тренутку, довољно стасала да се исправно и храбро историјски одреди. То је била КПЈ у доба расула и слома, једина политичка партија која је остала на југославенској позорници јединствена и одлучна у свом патриотском, антифашистичком ставу, у пружању отпора окупатору, идејно и организационо припремљена да повеже све

---

* Рад се односи на устанак у сјеверозападној Боки, на вријеме када је на овој територији ратовао Орјенски партизански батаљон. (В. Р.)

наше народе и народности у том отпору. Да укаже на излаз из катаклизме и поведе народ у ослободилачку борбу и револуцију против наметнутог стања окупације и издаје.

У оваквим околностима дошло је до устанка народа против окупатора, током ове 1941. године. Борбу је припремила, организовала и од првог дана њом руководила КПЈ и њен ЦК. Комунисти су стали на чело оружане борбе против фашистичких окупатора и то баш у тренутку кад су ови били на врхунцу своје војничке моћи и када су већ били сломили скоро цијелу Европу.

Устанак против окупатора отпочео је у разним дијеловима земље, и не у исто вријеме.

Поред оних заједничких, општеважећих чинилаца за цијелу југославенску територију, на припреме, организацију, почетак и ток устанка, његову масовност, имали су утицаја и неки други фактори, који су се разликовали од овог до оног региона земље, од мјеста до мјеста. То се, на примјер, односило на субјективну политичку снагу, на број чланова КПЈ, на њихову идејну и политичку изграђеност и борбено искуство, затим на ранију историјску судбину и традицију краја и његовог становништва, достигнути ниво економског и културног развитка, класну структуру, снагу и планове окупатора, конфигурацију земљишта и др. Читав овај сплет околности, природно, утиче на испољавање ових или оних особености у оквирима оног заједничког, карактеристичног, за све наше устаничке крајеве.

ТВРЂАВСКИ СИСТЕМ У БОКИ

Прва значајна особеност устанка у Боки 1941. године испољила се у чињеници да је он подигнут и успјешно вођен усред једног, још давно раније, познатог војничког утврђења, какво је представљала Бока Которска. Организовани и подићи устанак, тући се успјешно против, до зуба наоружане, окупаторске италијанске војске у 1941. и 1942. години у таквој војничкој тврђави као што је био овај Бококоторски залив, јединствен је примјер у историји нашег народноослободилачког рата и револуције. Тврђавски систем у Заливу, систематски изграђиван и непрекидно дограђиван читав један вијек, до 1941. године, уз упоредну изградњу комуникација, претворио је ово, и самом природом својом, предодређено војничко упориште, у једно од најјачих и најутврђенијих војних пунктова на обалама Јадрана.¹

¹ Војна енциклопедија 1, „Бока Которска“, стр. 725, 727. Годишњак Поморског музеја у Котору, XXI, 1973, др М. Тешић: „Војно-географски положај Боке Которске као поморске базе“, стр. 121 — 134.

Величина и величанственост овог устаничког подухвата 1941. године у Боки најснажније и најрељефније се баш и огледају у овој особености. У њој се, између осталог, најјасније манифестирала политичка и војничка смјелост, одлучност и сигурност комунистичких кадрова, јер су они устанак припремили, организирали и водили. Али и храброст, патриотизам и самопријегор народа бокељских села и приобалног појаса.

У овом, по величини територије, невеликом заливу, просто начичканом тврђавама-форовима, бункерима, логорима, војним радионицама, разним базама, подводним, хидропланским и другим, магацинима оружја, мунџије, одјеће и обуће, ратним пловним јединицама, заливу пуном комуникација гдје су, тако рећи, топовска булад са форова и бродова досезала и тукла сваки његов дио, водио се прави рат између италијанског окупатора и бокељских партизана. Упркос тврђавском систему, бројности и наоружаности регуларне италијанске фашистичке војске, тенковима, авионима и десетинама топовских цијеви, уперених у бокељска брда, овдје је Орјенски партизански батаљон ратовао и извојевао низ побједа у биткама против окупатора у периоду новембар 1941. — мај 1942. године.²

Борбе против окупатора нијесу се само водиле у залеђу, загорју, него и на локалитетима најблиским обали. Сјетимо се само борбе на брду св. Јеремија, повише Каменара, у којој учествује око 500 италијанских војника (алпинаца и берсаљера),

---

² Батрић Јовановић: „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, стр. 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 553, 554.

Зборник III — 4, стр. 446, 81, 84, 85, 80.

Зборник III — 1, стр. 305, 352, 307, 316, 317, 358, 405, 406, 429.

Зборник III — 2, стр. 13, 14, 215, 216.

Зборник III — 3, стр. 38 — 40.

Архив ЦК КПЈ, рег. бр. 14688 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

Исто, рег. бр. 14697 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

Сјећања Мирка Матковића, Шпира Доклестића, Драга Радловића, Николе Бировића, Обрада Милошевића, Милана Ајчевића и др.

О борбама Орјенског батаљона писали су: Шпиро Доклестић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 5—6, 1948; Саво Оровић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 4—6, 1951; Др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, Београд, 1964; Велимир Радовић и Марија Црнић: „Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961, издавач Општински одбор Савеза бораца народноослободилачког рата у Херцег-Новом и др.

Поред ових извора и литературе постоји још доста сјећања на Орјенски партизански батаљон која је прикупио Општински одбор Савеза бораца у Херцег-Новом у овим задњим годинама и иста се за сада налазе у архиви тог одбора. (В. Р.)

који на малу храбру партизанску групу наступају из три правца уз подршку 98 топовских цијеви.³

У окршајима против бораца Орјенског партизанског батаљона италијански окупатор користи сва расположива ратна средства и најмодернију технику. У мартовским борбама 1942. године окупатор убацује у борбу око 3 000 војника, 17 тенкова, 84 топа, међу којима су и они са крстарице „Бари“, бацаче пламена и мина, уз претходно дводневно бомбардовање партизанских положаја авионима.⁴

Треба истаћи да су у овом бокељском устанку, чију је ударну, војничку, ратну снагу представљао Орјенски партизански батаљон, превагу добиле фронталне борбе, а мање диверзије и герилски начин ратовања. И то све, у и пркос изванредно снажном и комплетном тврђавском систему, у Боки Которској.

Организовати и подигнути устанак у оваквој војнопоморској тврђави и упустити се у оружану борбу са бројно јачим и модерно наоружаним италијанским фашистичким окупатором био је велики ратни подвиг. Са једног стручног, професионалног, посебно, догматског војничког становишта незамислив, неизводљив, авантуристички подухват. Тако су га и оцјењивали колебљивци и непријатељи народноослободилачке борбе. Да би омели, паралисали и разбили устанак, они су ширили деструкцију, тврђаву, да се не може голоруки народ борити са регуларном окупаторском војском и то на „ждријелу од топа“, у „Боки-тврђави“, „ратној луци“, „војно-поморској бази“ и сл.

Али, било је и људи који нијесу били непријатељи борбе народа за слободу, који су мрзјели окупатора, а били су скептични, нијесу вјеровали да се у Боки може подићи устанак. И за њих је Бока била појам утврђености, логора, бетона и челика, ратних бродова, форова и топова. Њихово раније ратно искуство и године чинили су их опрезним и неповјерљивим. Један од таквих, провјерени борац за слободу народа, солунски

---

³ Саво Оровић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи 4—6, 1951, стр. 208.

Шпиро Доклестић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 5—6, 1948, стр. 280.

В. Радовић и М. Црнић: „Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961, стр. 82,84.

Др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, 1964, Београд, стр. 142, 143, 144.

АЦК СКЈ, бр. 14 688.

⁴ Зборник III — 2, стр. 369; књ. 3, стр. 27 и извјештај которског префекта од 14. III 1942, ДАК.

Сумарни извјештај которског префекта од маја 1942, ДСУПЦГ.

Др Д. Живковић: Исто, 157, 158.

В. Радовић и М. Црнић: Исто, 85, 87, 88.

Бокa Которска

Мићо Павловић

Доброволац,* чије су груди красила највиша одликовања за исполену храброст, оличење народског, сељачког поштења и сам, на примјер, није вјеровао у успјех устанка у Боки. Али је тај поштени и разборити човјек одмах прихватио устанак као свој, кад је већ почео, кад је подигнут. Остала је у народу прича о њему, о његовом одговору, када му је један од комуниста, организатора и руководилаца устанка, при сусрету, послје оружаног сукоба са Италијанима, рекао: „Ево, ми почесмо.“ Без много размишљања услиједио је поштени одговор: „Кад се родило треба га њихати.“ Овај врли патриота одмах је схватио да у овом великом, али и опасном тренутку мора бити са народом, са његовим одлучним синовима, комунистима, организаторима и предводницима борбе против окупатора. Није смјело више бити мјеста сумњама и колебањима, размишљањима о утврђеној Боки, јер би то у суштини била издаја народа. У историји је познат низ оваквих и сличних примјера. Можда је нескромно упоређивати, али треба рећи да је и Маркс овако поступио у познатом париском устанку 1871. године.

НАЧИН РАТОВАЊА

Друга важна особеност устаничке 1941. године у Боки манифестира се у самом начину борбе против италијанског окупатора. Тај начин борбених дејстава назива се у партизанским документима из тих дана фронталним борбама, иако тај термин у једном стручном, војничком смислу није сасвим, апсолутно адекватан ономе што се догађало у оружаним сударима између окупатора и бокељских партизана. Ипак, ми прихватимо условно тај назив из ондашњих партијских и војних докумената, јер се он ипак темељио на ондашњој стварности, ратној, оружаном пракси Орјенског батаљона, којој је био циљ да што дуже, и скоро по сваку цијену, одржи тзв. положаје, линије, које су се рано стабилизирале, још у почетку првих борбених акција батаљона.

Дакле, ова друга особеност односи се на превагу фронталног начина ратовања над оним партизанским, више покретним, маневарским, еластичнијим начинима ратовања, који су се оваплоћивали у брзим комбинацијама напада и одбране, забацивањима за леђа непријатељу, у неухватљивим партизанским „трој-

---

* То је био Мићо Павловић (1893 — 1944) рођен у селу Крушевицама, познати народни првак и солунски ратник. Одликован са 10 високих одликовања међу којима се налазила и Караборбева звијезда, Златна Обилића медаља, Сребрена Обилића медаља и др. Живио у Требињу. У току рата малтретиран и хапшен од окупатора и њихових сарадника. Умро у затвору, у Херцег-Новом, 24. јуна 1944. године. Један трг у Херцег-Новом носи његово име. (В. Р.)

кама“, разним изненађењима и самоиницијативама, да би се бројно и оружјем јачи окупатор збунио и растројио.

Ослобођени териториј, па и овај наш, бокељски, имао је изванредно важну улогу у борби против окупатора, како у војничком, тако и у политичком, морално-психолошком и материјалном погледу. Али, у једном оваквом ослободилачко-револуционарном рату, какав је био наш, било је јасно од првог дана устанка да ће та ослобођена зона имати привремени карактер, да ће се мијењати, али и наново формирати и увећавати, час на једном, час на другом територију.

Покретљиви партизански рат у овим устаничким временима 1941 — 1942. године и његово комбиновање са свим другим облицима борбе, па и фронталним, налагао је један својеврстан, не шаблонски, не локалистички и флексибилан однос према ослобођеном територију. Начин ратовања је условљавао великим дијелом тај однос. Све директиве које су стизале из ЦК КПЈ и од друга Тита у тим данима устанка, а њих је било доста, инсистирале су на проблему начина ратовања, ратне тактике, јер је од ње зависио и војнички и политички успјех, побједа, или неуспјех, привремени пораз и дефанзива у оружаном борби против непријатеља. Да ли су се на најбољи могући начин те директиве реализирале у пракси оружане борбе у Боки, у устанку 1941 — 1942. године и да ли су се могле реализирати друкчије питање је једне посебне расправе која би изискивала далеко више, прво, војно-стручног знања и друго, далеко дубље и комплексније понирање у ондашњу војно-политичку ситуацију на знатно ширем територију него што је Бока у којој је ратовао Орјенски батаљон. Овај батаљон није био нека изолирана јединица, него саставни дио Никшићког партизанског одреда, он је одредски батаљон, исто тако као што је МК КПЈ Херцег-Нови дио ОК КПЈ Никшић. И ова бокељска ослобођена зона непрекинути је дио ширег ослобођеног територија у залеђу, у дубини, у никшићко-граховском и херцеговачком крају. Она је ту на мору, у Заливу, у бокоцоторском тврђавском систему, у првој ратној линији, истурена према италијанском окупатору, сада сабијеном на обали.

У сваком случају ова друга особеност устанка у Боки, и сама по себи, и у вези са првом особеношћу још очигледније истиче сву величину и тежину борби и побједа које је неколико мјесеци водио и извојевао Орјенски батаљон. То је скоро несхватљиво, невјероватно и противно свим војничким регулама: усред једног снажног тврђавског система одржавати релативно дуго једну ослобођену партизанску територију, извојевану и храбро брањену елементима фронталног ратовања. Ту је дошао до изражаја масовни хероизам бокељских бораца и народа и њиховог политичког и војног руководства, њихове комунистичке организације, као авангарде устанка. То је, сигурно, најпозитив-

нија и најсвјетлија страница у дотадашњој историји Боке Которске исписана погибијама, крвљу, побједама и пожртвовањем Орјенаца и народа.

Нека документа из овог устаничког периода показују да је било расправа око ратне тактике коју је спроводило руководство устанка у Боки. Тако ОК КПЈ Никшић, у свом писму МК КПЈ Херцег-Нови, од 6. фебруара 1942. године, поводом нове војничке формацијске структуре Орјенског батаљона, истиче:

„Видимо да сте створили велики број оперативних војничких сектора и подсектора. Ви најбоље познајете ваше прилике и потребе, али, ипак, мислимо да није потребно стварање толиких подсектора и сектора, кад већ постоје Команде чета на одређеним секторима и са одређеним задацима. Сектори акција, нарочито у ово вријеме, врло се лако мијењају и зато постоји могућност да се много упетља-те у те секторе и да вам то не скучи слободу акција и самоиницијативу, коју је потребно развијати код свих јединица, па и код оних најмањих.“⁵

Из овог писма се види да виши партијски форум, у духу општих директива о ратној тактици, о партизанском начину ратовања, са одређеним тактом, савјетује руководство устанка у Боки како се треба односити према начину ратовања.

У извјештају МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић, од 10. априла 1942. године, пише:

„Тешке и трајне борбе, које нарочито у посљедње вријеме исцрпљују борце, као и ваше директиве у писму од 31. III, наметнуле су нам нове проблеме и задатке, ради решавања којих смо одржали савјетовање Мјесног комитета, батаљонског бироа и још неких војних старјешина 8-ог и 9-ог о. м. Главне тачке су биле: реорганизовање војске (претварање у ударне јединице), измјена ратне тактике (што више прилагођавање партизанском начину ратовања)... У погледу ратне тактике и сами смо осјећали потребу да морамо измијенити нашу тактику чврстих фронтава, али, ипак, није нам могуће да просто напустимо fronte и пређемо искључиво на партизанске акције и то са ових разлога: села која држимо под нашом влашћу имају добар стратегијски положај, а имамо и војске за одбрану истих. Ако би напустили положаје, народ и дио војске би сматрао ово издајством, што би користили петоклонаши. Друго, села би била опљачкана и поплаћена. Пошто су још оближње планине под сњеговима, нашој војсци повлачење у исте било би немогуће. Што је најглавније довели би у питање *опстанак Грахова и Зубаца*... Истина, fronte нећемо држати по сваку цијену, али ћемо поједина села одлучније бранити. Још један озбиљнији разлог што још морамо држати fronte јесте питање десетак вагона кртоле у Звечави и Ублима које је скоро једина наша исхрана после меса. И на крају, ако бисмо напустили сасвим фронт, били бисмо потпуно одсјечени од мора, чиме бисмо изгубили извор неких наших артикала... Напомињемо да нам је уз ваше директиве друг Војо⁶ послао

⁵ Архив ЦК КПЈ (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

⁶ Војо Ковачевић, данас генерал-пуковник ЈНА, Народни херој, у устанку 1941. г. партијско-политички инструктор при МК КПЈ Херцег-Нови, делегиран на ту дужност од ОК КПЈ Никшић, псеудоним „Рашо“.

једно попутно писмо у коме нам даје сугестије којим смо се користили при доношењу наших закључака. Он предвиђа за наше прилике овакав рад као што смо ми поступили.“⁷

У писму МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић, од 4. марта 1942. године каже се:

„Упућује се 30 партизана са свом спремом и наоружањем, колико смо год, у овим приликама могли да додјелимо ван нашег подручја... По нашој оцјени дали смо максимум са овога сектора у овим околностима. Наиме, дужина нашег положаја (фронта) износи 2 — 3 дана хода. Већи дио тога фронта стално је у приправности, на опрези и непрекидно се ређају чарке и акције. Негдје смо ми у нападу, а негдје и непријатељ... Што је специфично за овај сектор, *просто је неопходно да држимо чврсте фронтове*, јер би незнатно повлачење изазвало губљење већег дијела подручја и уништавање великог броја насеља. Можете видјети по секцији како изгледају наши положаји (линија је ова): од Зубаца — Ситница — Бјелотина — Суторина — Мојдеж — Мокрине — Жлијебе — Бакочи — Репаји — Крушевице (то су Крушевице на мору код Бијеле свега 300 м од мора) — Морињ — Убле — Звечава — Дубоки до — Мацја стопа — Бојанићи — Дупоглав. Прије три дана било је судбоносно за пет села да их окупатор претвори у прах и пепео. Наши руководиоци, командири и политички комесари са пол. батаљона увидјели су ту опасност, па су са смјелим наступањем и на крају јуначким јуришем потукли окупатора до ноге и бацили га на море... Ова садања наша побједа силно је одјекнула у цијелој Боки и сматра се добром лекцијом окупатору и достојном осветом Оравца.“⁸

Да се запазити да се у овој преписци често третира питање начина борбе партизанских јединица или, како то у документима пише, ратне тактике партизана. Овом питању се, иначе, поклањала изузетно велика пажња и од стране ЦК КПЈ и лично генералног секретара КПЈ и Врховног команданта НОП одреда Југославије, друга Тита, па су та њихова директивна писма и упутства стизала партијским и војним руководствомима у свим нашим устаничким крајевима.

Оволика брига и пажња која се концентrirала око овог војничког проблема била је сасвим разумљива и природна. Ово је рат, оружана борба против окупатора који има регуларну, модерно наоружану и обучену војску. Таквог непријатеља требало је тући, побјеђивати и у тој неравноправној борби формирати и бранити ослобођени териториј. Много штошта, скоро све, у овим оружаним сукобима, зависи од правилног и адекватно изабраног начина ратовања.

Устанички период 1941 — 1942. године је увод у дуготрајну четворогодишњу оружану борбу југославенских народа и народности против окупатора и његових сарадника. На почетку, у тим првим устаничким мјесецима, стичу се драгоцјена ратна искуства,

⁷ Зборник III — 3, стр. 40, 41, 42.

⁸ Архив ЦК КПЈ, рег. бр. 14688 (фотокопија у Архиву Херцег-Новог).

провјеравају се у тој кривој критици оружјем опште и наше самосвојне концепције о партизанском начину ратовања. Брзо се потврђују предности тог покретљивог, неконвенционалног партизанског бескомпромисног рата. Али се ни овдје не робује шемама и једностраностима. Партизански рат се комбинује са свим другим начинима ратовања у одређеним околностима. У ватри борбе ствара се и нови командни кадар, из редова сељака, радника и других слојева у устанку, стасају нови командири и команданти партизанских јединица, који испољавају, поред велике личне храбрости, и умјешност у командовању, велику самоиницијативу и снажљивост у најтежим ратним ситуацијама.

И овдје, у Боки, у нашем оружаном устанку, у борбама Орјенског батаљона, стичу се ратничка искуства. И ту је необично важна ратна тактика партизана, па се о њој често пише и расправља, како то видимо из ондашње преписке МК и ОК и других фактора.

У писму МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић каже се да је „просто неопходно да држимо чврсте фронтове“. Ако ове фронтове узмемо у једном условном смислу, онако како је то у стварности изгледало у Боки 1941—1942. године, у смислу оних „линија“ које МК помиње у замјену за ријеч „фронтови“ у класичном смислу овог војничког појма, онда је МК у праву, јер се тада тако најуспјешније могла водити оружана борба у Боки против италијанског окупатора, запречавајући му продор у дубину ослобођеног територија.

У наведеном писму МК КПЈ Херцег-Нови датираним 10. априла 1942. године има такође карактеристичних мисли о проблему начина ратовања. Посебно је занимљиво оно мјесто гдје они кажу да осјећају потребу да напусте тактику чврстих фронтова и да пређу на искључиво партизанске акције, али да то, ипак, не могу, јер би између осталог „довели у питање опстанак Грахова и Зубаца“. То је, чак, за њих најглавнији разлог. Дакле, МК је потпуно схватио важност овог питања, он дисциплинирано прихвата примједбе и сугестије виших партијских форума, које нијесу, треба рећи, круте и изричите, већ више савјетодавне и другарске. У тим писмима назиру се дилеме МК о начину ратовања на овом територију, али то остаје само на папиру, док се у пракси он држи оних својих „линија“ (фронтова).

У Боки, тој и природно-географски предодређеној и људском руком дограђеној поморско-војној луци и ратној бази, у њеном развијеном тврђавском систему, било је, чини нам се, нарочито актуално то питање могућности оружане борбе, устанка и, посебно, начина ратовања против оног ко је регуларном војском и техником запосјео тај систем. Узред напомињемо да до масовног устанка није ни дошло у источној Боки, на терито-

рији МК КПЈ Котор.⁹ Масовни устанак против италијанског окупатора плануо је и развио се успјешно у сјеверозападној Боки, на територији херцегновског и рисанског краја, односно МК КПЈ Херцег-Нови.

„До затајивања устанка на сектору Грбља и читавог которског краја дошло је, углавном, из следећих разлога: нису на време извршене последње припреме за почетак борбе; устаници нису били организовани у чврсте војне јединице, него су то биле групе наоружаних људи, организованих, нарочито у Грбљу, на племенској основи; у самом Грбљу није постојала партијска организација која би имала снаге и ауторитета да поведе масе у борбу; руководиоци Месног комитета нису успели да масе ставе под свој утицај; утицај репресалија у селима будванске општине и разорна деловања извесних реакционарних елемената; иако су комунисти били спремни за борбу, цела партијска организација није показала довољно чврстине, снажљивости и револуционарности да одговори постављеним задацима, а било је чак појединача који су изненађени брзом реакцијом Италијана и првим неуспјесима, потпали под утицај колебаљиваца. Поред ових елемената треба навести још и врло неповољан географски положај овог краја који нема никакву дубину и позадину, већ се налази између мора и високих брда“.

„Међутим, кад се разматра овако сложено питање као што је устанак и револуција у условима рата и окупације, треба истаћи да су шаблони и стриктно преношење искустава са једног подручја на друго — као и у свим другим случајевима — погрешни. Зато је, можда, било нереално инсистирање партијских форума да се по сваку цену на подручју Котора организује устанак и створи слободна територија. Италијани би се с тим врло тешко помирили“.

Ово смо цитирали из књиге др Душана Живковића „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“. Ово питање затајивања устанка у једном дијелу Боке, у которском крају, заиста је сложено и тешко. Разлози који се наводе у цитираном тексту истинити су и одговарају стварности оног времена. Оружани притисак окупатора овим је био концентриран на масовни устанак у рисанском и херцегновском крају, на Орјенски партизански батаљон, ту његову оружану ударну снагу. Италијанском фашистичком окупатору било је, природно, лакше, него да се цијела Бока наша у пламену устанка истовремено.

Италијански окупатор у Боки одмах је запосјео и до максимума настојао искористити њен затечени тврђавски систем, да би га, последице јулских диверзантско-герилских акција комуниста, још проширивао у дубину и позадину разним бункерским и жичаним импровизоријумима. Он је овај залив у мају 1941. године и анектирао и почео га одмах третирати као интегрални дио италијанске фашистичке државе, са свим посљедицама које су из тог акта произилазиле. Читав сплет политичко-управних, економских, просвјетно-културних и других мјера био је одмах

---

⁹ Др Душан Живковић: „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, Војно дело, Београд, 1964, стр. 92, 93, 94, 99, 100, 171, 172, 173, 174.

управљен на брзу италијанизацију и фашизацију Боке. Лукави окупатор зна шта значи фактор глади у рату и како се с њом може манипулисати. Он Боку пуни животним намирницама и дијели цивилном становништву редовно следовање у храни. Дакле, неке затечене и низ нових околности стварале су у Боки Которској један спецификум према коме се требало правилно политички одредити. Није се смјело насјести лукавој политици непријатеља. Авангардну улогу и овдје је одиграла комунистичка организација и њени кадрови. Они су сваку окупаторову мјеру ефикасно раскринкавали, указујући на њену суштину. Чланови КПЈ су успјели, кроз широки претходни и презентни идејни, политички, организациони и агитационо-пропагандни рад формирати снажно антифашистичко расположење бокељских народних маса, успјели су подићи тај народ у оружану борбу против италијанског окупатора, усред те тврђаве, и у тој борби нанијети му поразе 1941 — 1942. године. Окупатор је доживљавао поразе и на војничком и, посебно, на морално-политичком плану, јер се то збивало у „његовој“, анектираној територији и уз то важној поморско-ратној луци. Устанак је и у овом крају, као и у другим крајевима Црне Горе, подигнут свјесно, организирано и плански. Он је резултирао из политичке и револуционарне активности КПЈ. У њему није било спонтаности и он није дошао као реакција на окупаторове репресалије. Масовни устанак у сјеверозападној Боки и његов оружани одред — Орјенски партизански батаљон израсли су из широког и снажног утицаја политике Комунистичке партије Југославије, из великог повјерења народа бокељских села и приобалног појаса у чланове КПЈ, који су политички дјеловали у овом крају још од предратних дана.

Приликом разматрања начина оружане борбе, ратне тактике партизана у Боки треба узимати у обзир још један фактор. Наиме, овдје се ради о унеколико различитој репресивној пракси неких режима окупације у току II свјетског рата. Тако се може утврдити да је италијански окупациони режим био нешто мање репресиван, нешто блажи, него режим њемачке окупације, на примјер. Да је 1941. г. Боку, као изванредну поморску и ратну луку, запосјео и држао њемачки окупатор, устанак би исто тако био подигнут, био би масован, можда још масовнији и успјешно би се развијао, али је питање да ли би она борба на „линијама“, фронтална, са овим окупатором била онако дуга као са Италијанима, или би дошла до изражаја једна друкчија тактика ратовања, исто тако успјешна, начин борбе који се не би држао чврсто оних, крајем 1941. г., формираних „линија“ фронта. Њемачки окупатор би, вјероватно, покушао спровести далеко страшније репресивне мјере него италијански, који је овдје, у „својој“, анектираној територији, лукавом политиком и разним „милостима“ краља и дучеа, хтио постићи брзу пацификацију и придобити народ за себе. Када се узме у обзир да је овдје та такозвана

фронтална борба трајала скоро шест мјесеци, да су те „линије“ фронта допирале до саме обале, да је окупатор био несигуран и усред града, да је у борбама имао погинулих, рањених и заробљених, чак и официра, да се све то дешавало у „његовој“ територији и осјетљивој ратној поморској бази, онда његове репресивне мјере нијесу крајње најоштрије и сасвим уништавајуће. Није дошло до великог масовног стријељања и до крајњих уништавајућих репресалија над цивилним становништвом (изузев хапшења, интернације, појединачних и групних стријељања, осуда на смрт од којих већи дио бива преобраћен у вјечиту робију, палевине кућа и слично — највише послје Слано), што би њемачки окупатор у оваквој ситуацији покушао спровести, као што је то чинио у другим устаничким крајевима.

МК КПЈ Херцег-Нови исправно је политички дјеловао и није направио никакве битне грешке у доба масовног оружаног устанка против окупатора, од новембра 1941. до маја 1942. године. И у јулским данима 1941. године МК је правилно поступао. Он је директиве виших партијских форума досљедно и дисциплинирано спроводио, саображавајући их условима који су тада дјеловали у сјеверозападном дијелу Боке Которске. МК је, све у свему, у току тешке оружане борбе против италијанског окупатора положио политички и ратни испит руководиоца народа у овом дијелу Боке.¹⁰

Орјенском партизанском батаљону је од тренутка његовог оснивања био главни задатак да формира и брани ослобођени териториј и тиме испуњава одговорну улогу једине запреке окупатору да продре на овом правцу ка Грахову и јужној Херцеговини.¹¹ Овај и овакав задатак, кога је Орјенски батаљон у потпуности извршио, имплицирао је увелико ону борбу на „линијама“, о којој се често писало у документима.

Али, овакав начин борбе, фронталан и дефанзиван, садржавао је у себи и неке негативитете који ће се ускоро испољити и, уз друге узроке, довести Орјенски батаљон у једну изванредно тешку ситуацију, у сопствено војничко негирање.¹²

НИКОЛА БУРКОВИЋ

Трећа особеност устаничке 1941. године у Боки садржана је у личности политичког секретара МК КПЈ Херцег-Нови, односно политичког комесара Орјенског партизанског батаљона, друга Николе Бурковића.

¹⁰ Др Д. Живковић: Исто, стр. 120 — 171; В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 98 — 108.

¹¹ Др Д. Живковић: Исто, стр. 203.

¹² Др Д. Живковић: Исто, стр. 203. В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 59.

Народни херој Војо Ковачевић

У цијелој земљи, у свим нашим крајевима једина политичка, организаторска и мобилизаторска снага која је остала са народом у овој тешкој 1941. години, била је КПЈ. Све остале дотадашње грађанске странке распале су се као кула од карата у овој националној катастрофи.

Комунисти су у овој наметнутој ситуацији били та субјективна снага, авангардни људски фактор на кога је, организираног у дисциплинирану и компактну партију, пао изванредно одговоран задатак. Комунистичка организација је спремно прихватила велико историјско бреме да у овом беспућу нађе излаз народу. КПЈ са ЦК и другом Титом на челу тај излаз нашла је у устанку, у оружаном борби против окупатора. Дванаест хиљада чланова КПЈ добило је историјски задатак да припреме, организирају и руководе оружаном борбом против фашизма. То су могли прихватити и извршавати само кадрови који су у овом тренутку били одлучни, дубоко одани ствари револуције и слободе, идејно-политички припремљени да буду авангарда у борби. Комунисти, који су својом претходном борбом и животом постали омиљени у народу, којима је он вјеровао и који су му били гаранција да неће бити повратка на старо.

У многим крајевима, у овим устаничким данима, ницале су и самосвојне личности, и међу комунистима и некомунистима — патриотима, личности које су се почеле издвајати својим невиђеним хероизмом у борби против окупатора. Из њедара народа, из сељачких и радничких средина, из интелектуалних кругова, јављали су се појединци, који су својим јунаштвом, жртвом и моралом постајали намах примјер у тешкој борби, која је започела под руководством комуниста. Као и увијек у оваквим временима и сада су ступиле на историјску сцену дотле непознате и прикривене потенције народних маса.

Многи предратни комунисти, још раније у народу познати као бескомпромисни борци против социјалне биједи, неправде и националног неправда у старој држави, постајали су стојер око којег су се у устаничким данима окупљали борци села и града. Народ је у њима видио своје предводнике, слушао је њихову револуционарну и борбену ријеч и био спреман на велика искушења кад му такви људи стоје на челу. Такви кадрови су у редове устаника привлачили не само оне борбеније и слободумније, него и један број оних других, неодлучнијих и недовољно политички свјесних. Ти и такви стари чланови КПЈ, лично поштени и скромни, са значајним политичким искуством, раније прогоњени и шиканирани, познати масовици, одлучни и неустрашиви борци, омиљени у народу, многоструко су били значајни и заслужни у овим почетним устаничким данима 1941. године.

Један из плејаде таквих у Боки је неоспорно био друг Никола Бурковић, Ришњанин, адвокат и бивши председник рибанске општине, члан КПЈ.

Може се примјетити да су многи наши устанички крајеви имали овакве или сличне кадрове, прве предводнике устанка у њима, чак са још већим заслугама, и да то не би била никаква особеност овог или оног краја или мјеста. Међутим, није тако. Сваки од ових заслужних руководиоца представљао је, поред оног општег, заједничког свим члановима КПЈ, посебно старим и у политичким борбама прекаљеним члановима Партије прије рата, одређену индивидуалност, самосвојну личност, коју су красиле одређене и специфичне интелектуалне и моралне способности. Зато је сваки од њих испољавао у свом устаничком крају и одређену позитивну особеност у извјесном смислу, посебно која се манифестирала у изванредним заслугама за масовност и успјех устанка.

Никола Бурковић је рођен 19. маја 1908. године у трговачкој породици Алексија Бурковића у Рисну. Гимназију учи у Котору, да би 1928. године пошао на студије права у Француску, прво у Монпеље, затим у Париз. 1931. године завршава студије и враћа се у земљу.¹³

Како је до сада навођено у литератури о Николи, он је постао члан КПЈ 1936. године. Међутим, низ посредних доказа говори да ово није тачно, него да је примљен раније. Он је, на примјер, формирао партијску организацију у мјесту Крушево, у Македонији, 1935. године. Значи да је тада већ био члан КПЈ. У доба студија у Француској већ је радио у „Црвеној помоћи“.

Службује неко вријеме у Београду, затим као судски приправник ради у Гњилану, Крушеву и Струмици. Године 1936. враћа се у завичај, у Боку, и бави се адвокатуром.

22. новембра 1936. године Никола Бурковић је изабран за предсједника рисанске општине. Ова његова изборна побједа примљена је са одушевљењем међу многобројним друговима и пријатељима, посебно члановима КПЈ и уопште бокељским сељацима и радницима. У свим мјестима Боке, а нарочито у самом Рисну, настало је велико одушевљење и право славље народа.

„У општини Рисан (Бока Которска) побједио је члан КПЈ адвокат Никола Бурковић. Власти су покушале, служећи се насиљем, да онемогуће избор Бурковића. Иако су избори били јавни, народ је гласао за Бурковића...“¹⁴

Одмах након ове изборне побједе Николи Бурковићу стижу многе честитке. Тако му радници из Боке, настањени у Београду, пишу:

¹³ Шпиро Доклестић: „Народни херој Никола Бурковић и народно-ослободилачка борба у Боки“, издање Среског одбора Н. Ф. — Херцег-Нови, јули 1947. године, стр. 5, 7, 8.

¹⁴ Цитат из књиге Батрића Јовановића: „КПЈ у Црној Гори 1919—1941, Војно дело, Београд, 1959, стр. 151.

„Драги друже,
Честитамо Ти на побједи коју уједно сматрамо за нашу, а утолико прије што су јој на путу биле многе препреке. У твоме успјеху видимо прве почетке демократске свијести код наших земљака. Бићемо необично задовољни, ми, радници из Боке, који живимо у Београду да ти у будућем напредном раду пружимо другарску помоћ и подршку.“¹⁵

Бокељски студенти му такође честитају:

„Драги друже,
Обрадовани твојом побједом, која је уједно и наша, побједом која је израз народне воље и тежње, поред свих препрека које су јој стајале на путу, ми, студентска бокељска омладина, стојећи на становишту потпуне Демократије, Слободе и Напретка поздрављамо ту јединствену и тешку побједу у нашем заосталом крају и надамо се да ће та побједа наћи оправдање у једнаком конструктивном раду.“¹⁶

Избор Николе Бурковића за предсједника рисанске општине био је тежак ударац за локални буржоаски режим, који је непрекидно тражио поводе како би га смијенио са овог положаја. Тако је, на крају, у новембру 1938. године Никола и скинут с овог положаја.¹⁷

Задржали смо се нешто опширније на овом Бурковићевом биографском податку, јер је овај његов избор за предсједника једне општине означио почетак једне велике и реалне подршке и популарности Николине у Боки, нарочито у бокељском селу, у народу. Ова његова популарност достићи ће касније скоро невјероватне размјере међу бокељским свијетом и имаће одраза и у устанничким данима 1941. године.

1937. године Никола Бурковић стаје на чело Мјесног комитета КПЈ за Боку. У периоду 1937 — 1941. године он је руководио партијске организације Боке Которске, када и она, као дио партијске организације Црне Горе и КПЈ, доживљава политичку, организациону и идејну ренесансу, када се у скоро сваком приобалном мјесту и већини загорских села формирају комунистичке ћелије, одјељења или групе комуниста и организације СКОЈ-а.

Никола је у јануару 1941. године интерниран у концентрациони логор у Смедеревској Паланци.¹⁸ 29. марта 1941. године логор је распуштен, па се Никола неко краће вријеме склања

¹⁵ Архив Херцег-Новог, Фонд радничког покрета и НОБ-е 4—12—3.

¹⁶ Архив Херцег-Новог, исто, 4—12—4.

¹⁷ Архив Херцег-Новог, Фонд рисанске општине. — У брошури Шпира Л. Доклестића „Народни херој Никола Бурковић и народноослободилачка борба у Боки“, издање Среског одбора Н. Ф. Херцег-Нови, јули 1947, на стр. 13. пише да је Бурковић свргнут са положаја предсједника општине у јесен 1937, што није тачно. (В. Р.)

¹⁸ Шпиро Доклестић: Исто, стр. 9, 12, 17.

у Београд гдје га и затиче 6. април 1941. године, почетак рата против Југославије. Преко Црне Горе враћа се у своју родну Боку, гдје га затиче капитулација земље.¹⁹

У другој половини јуна 1941. године одржан је проширени пленум Мјесног комитета КПЈ за Боку у Доњем Ораховцу, на којем је спроведена директива Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, о подјели Мјесног комитета КПЈ за Боку на два Мјесна комитета: Котор и Херцег-Нови. Секретар новоформираног Мјесног комитета КПЈ за Херцег-Нови постао је Никола Бурковић.²⁰

По капитулацији Југославије изабран је и за члана Окружног комитета КПЈ за Никшић.²¹

Убрзо последије окупације земље Никола је постао руководилац новообразованог Војно-револуционарног комитета за Бокву.²² У овом судбоносном периоду он је главни организатор припрема за устанак и самог устанка у сјеверозападној Боки.

У јулским устаначким данима 1941. године Никола се налази на челу Револуционарног штаба за Боку. Он је тада и политички комесар Кривошијске чете, која се још називала и Кривошијско-граховска.²³

У новембру 1941. године Никола Бурковић постаје први политички комесар Орјенског НОП батаљона.²⁴

Италијански окупатор га је сматрао најопаснијим и најинтелигентнијим комунистом, па га је као таквог и уцијенио.

---

¹⁹ Периша Вујошевић: „У логору у Смедеревској Паланци“ (чланак у Зборнику сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета — II дио). У овом чланку пише да је Никола био члан логорског комитета Партије.

Др Иван Рибар: „Из мојих успомена на концентрационе логоре (исти Зборник).

А. Лукатели у својим сјећањима из револуционарног радничког покрета између два рата, а и у сјећањима И. Рибара пише да је логор распуштен 29. марта 1941. године, па према томе Н. Бурковић није могао бити у Београду 27. марта те године како то пише у наведеној књизи Шпира Доклестића. (В. Р.)

²⁰ Др Душан Живковић: Исто, стр. 48, 49.

²¹ Зборник народних хероја Југославије, МСМЛVII, Београд, стр. 202. У новоиздатој књизи „Народни хероји Југославије“, књига прва, Младост, Београд, 1975. на страни 219. пише да је Никола постао члан ОК КПЈ Никшић негдје у доба формирања Орјенског партизанског батаљона и његових првих оружаних акција, значи крајем 1941. године, што је вјероватно тачније. Значи, у том времену је он изабран за члана Окружног комитета КПЈ за Никшић. (В. Р.)

²² Мато Петровић: „Прва фаза борбе за народно ослобођење у Боки Которској“, лист „13. јул“, бр. 2, год. I, 1949.

²³ Батрић Јовановић: Исто, стр. 183.

²⁴ В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 56.

Послије расформирања Орјенског партизанског батаљона 28. маја 1942. године, Никола Бурковић живи и ради у дубокој илегалности, у условима контрареволуције и терора у Боки, све до своје погибије 21. јануара 1943. године у селу Подима, код Херцег-Новог.

За Народног хероја проглашен је 11. јула 1945. године.²⁵

Цио животни пут Николе Бурковића испуњен је борбом за побједу комунизма, револуције, за слободу народа и правду.

Потекао из угледне рисанске породице Бурковића, досељене у Боку из никшићког краја (Бањани),²⁶ куће поморских капетана и познатих рисанских родољуба и првака, Никола је рано упућен у темељне људске вриједности: слободољубивост, праведност, поштење, личну скромност и несебичност. И изнад свега вјеру у народ. Његово касније образовање, стечено у гимназији у Котору,²⁷ студирањем у Француској и, особито, читањем марксистичке литературе као и практичним комунистичким радом, још више ће развити и учврстити, оплеменити оне његове, у породици Бурковића засноване моралне особине.

Младалачко демократско опозиционарство Николино испољено први пут јавно на једном народном збору у Црквицама (Кривошије) 1933. године и са симпатијама одмах примљено од народа, еволуираће убрзо у чисту, класну револуционарну активност.

Од тог времена нема значајније револуционарне акције у Боки гдје нема Николе Бурковића, његове јавне ријечи или његовог илегалног комунистичког рада. У покушају пребацивања добровољаца за Шпанију у марту 1937. године, у акцијама КПЈ у Боки у вријеме бурног развоја унутрашње и међународне ситуације у периоду 1937 — 1941. године, тако бремените крупним догађајима, у свим видовима организовања партијске комунистичке активности, доминира његова руководећа улога. Народне скупове и црквене свечаности у Кривошијама, Ораховцу, Буновићима, Крушевицама, Бијелој гори и Орјену, Херцег-Новом, Бијелој, Котору, Морињу, Никола користи да би бокељском свијету објаснио актуалну ситуацију, да би му отворио перспективу у боље сјутра, да би га припремио за револуцију, која ће доћи и за коју се треба борити. Он се већ тада формира у правог револуционарног трибуна.

Никола Бурковић је посједовао огромну револуционарну енергију. Био је неуморни активиста комунистичког покрета. Ако се, на примјер, узме у обзир да је Никола, поред послова

²⁵ Зборник народних хероја Југославије, МСМЛVII, Београд, стр. 202.

²⁶ С. Накићеновић: „Бока“ — антропогеографска студија, Етнографски зборник, књ. XX, Београд, 1913, стр. 523.

²⁷ У Историјском архиву у Котору сачуван је Николин матурски рад. (В. Р.)

предсједника општине прије рата, радио и као адвокат, да је био члан КПЈ, а од краја 1937. године и секретар партијске организације Боке Которске,²⁸ може се наслутити колика је то била колосална радна енергија, широка интелигенција, чудесна комуникативност са мноштвом људи, како чланова Партије и симпатизера, тако и са другим обичним људима бокељских приобалних мјеста и загорских села.²⁹

Права је вјештина била одржати се на положају предсједника једне општине, на удару средског начелства и свих других ондашњих противника прогреса. А сви они сумњају, скоро знају, да је он члан КПЈ, да мора онако интелигентан и омиљен бити и неки руководилац у њој. И поред свега тога он се релативно дуго задржава на положају предсједника општине. Иако оптужбе пљуште са свих страна, па и казне због овог и оног, Никола успијева да и у рад Управе општине уноси комунистичку идеологију, борбену практичну политику Партије, посебно бригу и хуман однос према сиромашним становницима Рисна и кривошијских села.

Његов ауторитет брзо и непрекидно расте. У колико га режимлије оптужују и кажњавају, у толико он постаје милији и приснији бокељском свијету. Он се већ у том периоду свог развоја просто утискује и овладава свијешћу народа као млади човјек широке културе, високо образован, поријеклом из поште-не и угледне рисанске породице, интелектуалац борбеног духа, отворен и демократа. Ненаметљиве нарави, скроман, привлачан и друштвен, принципијелан и одлучан, Никола убрзо постаје омиљена личност у народу Боке. Колико је то већ тада било присутно у ондашњим приликама да се закључити и из чињенице да је Никола Бурковић и послије смјењивања са положаја предсједника општине 1938. године и даље доминантна личност, чак и у раду општинске управе у Рисну, о чему свједочи један докуменат војних власти из 1941. године.³⁰

Избор Николе Бурковића за предсједника једне општине, и поред свих препрека које му је, природно, постављао ондашњи режим, значи је много за његову популарност и ауторитет. Такође, његов избор за замјеника на листи опозиционог посланичког кандидата Мирка Комненовића 1938. године, још је више проширио и учврстио његову омиљеност у народу.

Никола је у оба ова случаја добио шансу за отворено, легално дјеловање и ширење свог утицаја. Он је ове прилике изван-

²⁸ Према усменом казивању Сава Старовића.

²⁹ Види чланак В. Радовића: „Револуционарни раднички покрет и проблем масовног политичког рада с посебним освртом на херцеговски крај у периоду 1938—1941.“, стр. 164, 165, 166. — „Бока“ бр. 1.

³⁰ Архив Херцег-Новог, исто, 8—2—2.

редно и, зналачки искористио и у духу нове народнофронтовске политике Партије спроводио њену политику. Низом јавних иступа, говорима на митинзима, зашто је имао дара, и у личним контактима са људима, Никола је стицао љубав и поштовање и грађанина и сељака, што ће се непроцјењиво вредновати доцније, у устаничким данима 1941 — 1942. године.

Николина личност заблистаће, међутим, најпунијим сјајем баш у тим устаничким данима у Боки. Он ће постати душа ослободилачког и револуционарног рата у овом нашем крају. За његово име везиваће се сви значајнији подухвати партизана против италијанског окупатора у 1941 — 1942. години. Славна епопеја Орјенског партизанског батаљона поистовијетит ће се са његовим омиљеним комесаром. У најновијем издању књиге „Народни хероји Југославије“, у биографији Н. Бурковића, пише: „Овај батаљон (мисли се на Орјенски батаљон — пр. В. Р.), који се сматрао једним од најбољих батаљона на територији Црне Горе и Боке, и који је италијанско војно и политичко руководство доводио до лудила, до признања потпуне немоћи, увелико је дело Николе Бурковића“.³¹ У овој написаној тврдњи баш се највише и садржи ова особеност о којој пишемо.

У устанку народа Боке под руководством комуниста 1941 — 1942. године, Никола ће остати досљедан свим својим бићем свему оном што је стекао у народу прије устанка. Свјесна и снажна заснованост комунистичке идеје и идеологије у њега, оваплоћена на максимално недогматски начин у његовом уму, ширина погледа на живот и људе, високо образовање и култура, са урођеном цртом хуманитета код Николе, једноставност и скромност у опхођењу, уз бескомпромисну одлучност и принципијелност када је у питању устанак за слободу и социјализам, све је то дошло до свог тоталног изражаја у овим тешким, али и великим, поноситим устаничким данима.

Свака борба за слободу народа, свака револуција ослобађа дотле невиђене, латентне људске потенцијале из којих се опет издвајају они који је воде, усмјеравају, који је својим умним и организаторским способностима, читавим својим бићем даље разгоријевају до коначне побједе. Један од таквих на овом нашем бокељском тлу био је Никола Бурковић. Овдје њему није било равног. Код њега се све позитивно, револуционарно представило у синтези. Он је био цјеловита револуционарна личност, права морална љепота, оваплоћење једног револуционарног стремљења у једном великом добу, у једном крају.

Колико је Никола значио за устанак, за народ, види се и из чињенице како су његову погибију дочекали непријатељи. Њихови ступидни умови били су озбиљно убијеђени да је његов

³¹ „Народни хероји Југославије“, Младост, Београд, 1975, стр. 219.

физички нестанак и „крај комунизма у Боки“. Тиме се, између осталог, може и објаснити оно срамно „крваво коло“* на херцеговској пијаци и скривање његовог гроба од народа.

Николи су Партија и Идеја дали све, али је и он њима даривао све што је имао и могао и са тог аспекта треба оцјењивати његове заслуге за устанак у овом нашем крају, за његову масовност, континуитет и вјеру у коначну побједу. Није његова смрт означила „крај комунизма“ у Боки, како су то били лансирани глупаци и изроди домаћи, већ напротив, и поред тешког губитка, дала нову снагу да се истраје. То није књишка фраза, већ животна истина, то је тако било, то се тако вјеровало. Јер је издаја гдје се налазе Никола и његови суборци Дашо,³² Саво³³ и Стијепо³⁴ италијанском окупатору запањила Боку у том јануарском јутру 1943. године, али одмах и огорчила и збила у Отпору.

---

* Истог дана, 21. јануара 1943. године када су убијени Никола Бурковић, Саво Илић, Дашо Павичић и Стијепо Шаренац, припадници МВАС (добровољачке антикомунистичке милиције) и други сарадници окупатора водили су коло око остатака одјеће погинулих комуниста, на ондашњој херцеговској пијаци, данашњем тргу Народног хероја Николе Бурковића. Народ је ову бестијалну оргију издајника назвао крвавим колом. О овом догађају остао је докуменат, слика, захваљујући родољубу, Новљанину, Луки Цириговићу, наставнику физичког васпитања. Он је, са заклоњеног прозора своје куће, кришом, фотографисао ову срамну игру, па је тиме овјековјечио као примјер најдубљег моралног пада сарадника италијанских фашиста. Када је нешто раније шеф италијанског фашистичког школства наговарао у једној кафани Цириговића да се прихвати наставе у њиховој школи, обећавајући му добру плату и личну сигурност, добио је одговор, изречен мирно: „Немате ви пара којима би мене платили да радим за вас.“ И данас живи свјedoци тог разговора тврде да је Италијан на тај одговор заћутао, али да то, изгледа, није никоме ни пријавио. Дакле, храбро, достојанствено и мирно. Слично оном одговору чувеног хеленисте др Милоша Бурџића, када га је један познати музичар наговарао да потпише апел против партизана: „Лако је теби, ти у дипле свираш, а ја мојим студентима предајем етику“. И био због овог депортиран на Бањицу. (В. Р.)

³² Дашо Павичић, члан КПЈ прије устанка, студент, члан МК КПЈ Херцег-Нови. Један од организатора устанка у сјеверозападној Боки. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

³³ Саво Илић, Народни херој, члан КПЈ прије устанка и члан МК КПЈ Херцег-Нови. У Орјенском партизанском батаљону вршио политичке и војне дужности. У мају 1942. године комесар издвојеног батаљона, названог Ударни Орјенски батаљон. Необично енергичан, одлучан, храбар и строг. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог, 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

³⁴ Стијепо Шаренац, члан КПЈ прије устанка, студент медицине, члан МК КПЈ Херцег-Нови и секретар МК СКОЈ-е. Безгранично одани и дисциплинирани члан КПЈ. Погинуо као илегални партијски радник заједно са Николом Бурковићем, у Подима, код Херцег-Новог, 21. јануара 1943. године. (В. Р.)

Народни херој Никола Бурковић

Народни херој Никола Бурковић са Македонцима у Крушеву 1935. г.
(Н. Бурковић означен стрелицом)

Популарност Николе Бурковића у бокељској средини представља заиста један риједак феномен, без преседана у даљој и ближој прошлости Боке Которске. Када оцјењујемо ову појаву морамо истаћи да су овдје, у Заливу, вијекови формирали специфичан бокељски менталитет у коме се издвајао висок степен цивилизованости, културе и толерантности. Једном приликом је речено да је

„Бока формирала нарочити смисао за асимилацију, за креативно преображавање различитих културних слојева на својој земљи. Она је својим разноврсним историјским токовима изградила менталитет отварања, ширине и кретања усусрет. И тако разни културни слојеви нијесу сатирани и рушени, они су мирени, чувани и повезивани. Главна карактеристика овога краја је полихромнија, узбудљива разноврсност. Овдје је мало једногмногог и једносмјерног, јер су поморци свој поглед управљали на широке хоризонте и често путовали у туђе земље, разбијајући тако сваку искључивост...“*

Ово смо цитирали да би показали да овај бокељски свијет није био пријемчив ни за какве култове и идоле, нити их је лако стварао и измишљао. Требало је заиста презентирати праве и велике људске вриједности, требало је читавим својим животом, како духовним, тако и практичним, бити на висини ових захтјева које је ова средина постављала да би неко постао примјер и миљеник. То је Никола постигао. Данас се већ може, без претјеривања, рећи да је Никола Бурковић, овај образовани Ришњанин и врсни син Боке, обезбиједио себи једно од челних мјеста у плејади највећих синова овог Залива. А то није било лако. Кажемо тако, јер мислимо на бурну прошлост овог региона, преваходно поморску, на славне бокељске поморце, праве морске вукове, али и утемељиваче и градитеље једне европске цивилизације и културе у Боки. Сјећамо се и свих оних других Бокеља, знаних и незнаних, који су се борили и гинули за слободу у прошлости, Бокеља, културних посленика и педагога, којима су слати ученици из далеких земаља, из великих народа. Уткати се и постати водећим у једном страшном и судбоносном историјском тренутку у ту „заиста сложену и многозвучну атмосферу ове средине“, како то неко рече, био је прави подвиг једног образованог и храброг духа и надасве поштеног и борбеног карактера, какав је имао Никола Бурковић. Свакако да је у свему овоме пресудну улогу имала, поред оних личних, урођених и стечених квалитета који су Николу красили, припадност једној изнад свега борбеној, непријекорно организираној и неустрашивој организацији — Комунистичкој партији Југославије.

Таква партија Николу је примила у своје редове давно прије устанка. У таквој политичкој организацији нашао се Ни-

---

* Др Милош Милошевић: Поздравна ријеч на скупу југославенских етнолога, у Игалу, 1969. године.

кола Бурковић, да би у њој и са њом стасао до једне одговорне, зреле, умне и политички изграђене личности. Партија је у њему, таквом какав је био и како се у њој развијао, нашла свог правог политичког посленика, организатора, масовика и борца, неизмјерно заслужног за револуционарно хтијење и револуционарну оружану борбу у Боки Которској. Тој и таквој партији Никола је све пружио и погинуо као њен свијесни и одани војник.

Да би се стекла још боља и цјеловитија слика о Николи Бурковићу нека нам буде дозвољено да цитирамо неке мисли о њему и његовом животном путу, које је написао његов партијски и ратни друг Војо Ковачевић.

„Побуну морнара аустријске флоте у Боки 1918. Бурковић је доживио дјечачки, не могавши више да заборави првене барјаке подршке октобарској револуцији. Још као гимназист придружује се радничком покрету и као магнет окупља омладину. Као студент постао је марксиста-комуниста и радио је на Црвеној помоћи. Са 23 године докторирао је права на Сорбони 1931. године.“

„По повратку у земљу, у данима војно-монархистичке диктатуре, прихватио се организованог политичког рада код радничке, сељачке и школске омладине.“

„Резултате на припреми формирања Партије забиљежио је већ почетком 1934. у Македонији. Тада је службовао у Крушеву, при среском суду, као приправник. Тамо је остао до љета 1936. године. У то вријеме била је провала у Партију Црне Горе и илегалци из Грахова — Јован, Сава и Павле Ковачевић — пишу Николи да неодложно дође у Боку. Било је то уочи општинских избора. Никола је на прво писмо одговорио негативно, образлажући то својом везаношћу исто толико значајном, за крушевски крај. Услиједило је друго писмо, у коме се поново категорички инсистирало на његовом доласку, са нагласком да тај долазак рјешава крупне партијско-политичке ствари.“

„Друго писмо је стигло у ситуацији када је Никола био премјештен у Струмицу и када му је партијско-политички рад био онемогућен. Зато се и одазвао позиву из Црне Горе и стигао у Боку. Кандидовао се за предсједника општине Рисан и — на изненађење и огорчење власти — био изабран! Већ 1937. године смијењен је, због учествовања у акцији пребацивања добровољаца за Шпанију.“³⁵

„Послије тога, као адвокат у Котору, Никола постаје трибун Бокe. Једнако се бринуо за организовање радништва и омладине у обалском појасу и на заобалној територији, обухватајући и сва села бившег которског среза, односно садање четири комуне — Котора, Тивта, Херцег-Новог и Будве.“

„Стизао је и у Београд, да окупи студенте Бокeље и да заједно с њима припрема и прави програм широке политичке акције за њихово учешће у родном крају.“

„Сваки кутак Бокe — обалом и по планинским селима — и данас зна за Николау Бурковића, неустрашивог трибуна из пред-ратних година...“

„И у ратним приликама испољава се његова велика личност. Он је био физички непрекаљен и њежан, али му је морална снага

³⁵ И овдје се понавља нетачан датум Николине смјене са положаја предсједника општине. Никола је смијењен 1938. године. (В. Р.)

давала неки чудан импулс да је другове задивљавао. Носио је наочаре — био је кратковид — без којих није могао ни корака направити, нарочито по врлетима Орјена. Ипак, за њега ништа није било тешко или немогућно...“

„Кад су тренуци били одлучујући, знао је и сам да се поравна са стрељачким стројем (случај напада на св. Јеремију). Кад су га другови прекорили због претјераног ангажовања у тако опасној акцији, он је са осмјехом и у шали додао: „Не видим ја ту опасност с обзиром да сам кратковид...“ „Другови у илегалству дали су му име Дуран — значи: Истрајни, Издржљиви.“

„Никола је био врсни интелектуалац. Одлично је владао француским и талијанским, као да су му били матерњи, а руским се солидно служио у коришћењу литературе. Поред доктората из правних наука, посједовао је широко знање из других области. Ипак, остао је близак, разумљив и присан са радником, сељаком, интелектуалцем — једнако са млађим и старијима.“

„Никола Бурковић је постао прекаљени револуционар-интернационалист, највећи трибун Боке у њеној вјековној ослободилачкој борби.“

Ево два сјећања на њега, оба далеко од његове питоме Боке: једно из Македоније, а друго из Бугарске.

Томо Кутуреџ је члан прве партијске ћелије коју је формирао Никола Бурковић 1935. у Крушеву. Ево шта је он написао у марту прошле године (1972. године — пр. В. Р.):

„... Никола Бурковић почиње одмах и неуморно да ради на формирању партијске организације у Крушеву и њеном организовању. Са својом непресушном енергијом која је извирала као гејзер Никола Бурковић је још првих мјесеци 1934. године постигао велике успјехе у формирању знатног броја марксистичких група и симпатизера КП као и у развијању националне и класне свијести код народа...“

„За вријеме свог боровка у Крушеву од 1934. године до свог одласка 1936. године, друг Никола Бурковић је оставио утисак крупне и маркантне револуционарне и политичке фигуре и народног трибуна-комунисте и масовика као и способне и квалитетне људске личности.“

„Једна улица у центру Крушева носи данас његово име. Велика његова слика налази се у Музеју народноослободилачке борбе. Савез бораца је својевремено донио одлуку да у знак сјећања и захвалности подигне Бурковићу спомен-бисту у Крушеву...“

Николин присни друг са студија у Паризу адвокат Горанов мислио је да је Никола жив, па му пише:

„Мој драги Никола! Много година је прошло како од тебе немам вијести. Посматрао сам твоју слику као драгу успомену на наше старо пријатељство, док смо били студенти у Паризу. Како намјеравам овог љета да путујем у Француску, да посјетим старе пријатеље, поћи ћу кроз Југославију и много бих желио да те видим. Очекујући вијести од тебе, братски те грлим.“

Твој стари пријатељ из Борел Миша,
Александар Горанов, адвокат.“

Писмо је стигло у Котор, на фабрику која носи име Николе Бурковића. Директор фабрике Масловар, одговорио је:

„Примили смо писмо које сте упутили на адресу Вашег старог пријатеља из студентских дана, друга Николе Бурковића. Веома нам је жао што Вам морамо јавити да је Ваш стари пријатељ, адвокат Никола Бурковић, погинуо у току наше народне револуције. Погинуо је као народни херој. У току рата био је организатор устанка у Боки Которској. У знак сјећања на храброг хероја нашег краја, наша фабрика носи последице рата његово име...“

Ускоро је стигао одговор:

„Поштовани друже Масловару! Примио сам Ваше писмо. Много Вам захваљујем за срдачност и топлину којом описујете херојску судбину мог најбољег пријатеља и друга са студија у Паризу. Никола је био прекрасан друг. Он је волио људе, волио је правду, био је прави борац за братство, јединство и слободу...“

„Говорио ми је много о Далмацији, о Вашем мјесту — крају, о доброј браћи Словенима који живе у тим крајевима... Он је погинуо као прави херој. За слободу свога народа и уопште за слободу свих народа које је био поробио фашизам. Као такав, он није само национални херој, већ интернационални...“

Александар Горанов, Лом

Бугарска.³⁶

Од посебног су значаја сјећања Македонаца о Николи Бурковићу.

У писму аутору овог рада Мире Анастасов, између осталог пише:

„Добротом другова из Крушева дошао ми је до руку Ваш биографско-историјски оглед о народном хероју Боке другу Николи Бурковићу...“

„Ваш напис сам прочитао не само са великим интересовањем, већ и са дубоким узбуђењем, јер спадам у ред не тако широког круга другова из доба почетка револуционарне дјелатности друга Бурковића, која дјелатност је коначно крунисана народно-ослободилачком борбом и његовом херојском смрћу...“

„Друга Бурковића сам упознао 1933. године у Београду, посредством наших заједничких другова и пријатеља — у то доба активиста на Београдском универзитету — Милице Живковић и Борише Ковачевића. Пошто се наш повратак са студија у Француској временски поклопио, ми смо се убрзо веома зближили и једно време чак заједно становали. Већ у то време, могу слободно рећи, Никола је идеолошки био потпуно опредељен и непоколебљиво стајао на позицијама марксизма-лењинизма. Из разговора с њим сазнао сам да је он, за време студија у Француској, активно радио у студентској организацији Union Fédérale des Etudiants, која је у ствари била универзитетска борбена организација Комунистичке омладине Француске... Због тога, ако се жели избећи претерани формализам сметрам да почетак организованог револуционарног деловања друга Бурковића треба свакако тражити већ у његовој политичкој дјелатности у Паризу.“

³⁶ Војо Ковачевић: „Вријеме ратно“ из другог угла, Побједа, јануар 1973.

„Утолико пре, а с обзиром на његову динамичну природу и неоспорну идеолошку опредељеност, Никола свакако није могао остати ван организованог партијског рада и у Београду. На ово ме, пре свега, упућује његово нераздвојно дружење с Боришом Ковачевићем,³⁷ у то доба једним од руководићих другова међу студентском омладином на Универзитету у Београду. Ја тада лично нисам био партијски „повезан“ са Николом из разлога што сам партијски већ деловао у Македонији, као члан Месног комитета у Куманову. У Београду сам углавном боравио само повремено ради завршетка студија. Међутим, док сам становао са Николом, морао сам често да се „евакуишем“ из собе, јер су Никола и Бориша често пута у њој одржавали своје састанке са друговима.“

Даље, Анастасов пише како се Никола био привремено запослио у листу „Правда“ у Београду и то по налогу Партије. Захваљујући Николним „везама“, партијска организација у Македонији успјела је запослити у „Правди“, крајем 1935. године познатог македонског пјесника Кочу Рацина, који се био тек вратио са робије у Сремској Митровици.

Анастасов још пише:

„... Негде средином 1934. године, Никола, на путу за Крушево, свратио је у Куманово и затражио ми партијску везу у месту свог службовања. Ја сам у том моменту био секретар МК у Куманову и члан ПК за Македонију. Једини човек у Београду, који је могао упутити Николу на мене ради успостављања овакве везе, био је Трајко Стаменковић,³⁸ тада секретар ПК за Србију, који је једини био упућен у мој партијски рад и функцију у Македонији. Према томе, да би Никола био упућен за партијску везу од стране друга Стаменковића, он је већ пре тога морао бити повезан са неком партијском јединицом у Београду и проверен у његовом партијском раду.“

„У сваком случају, од тог момента — а то могу категорички посведочити — Никола је и формално повезан са Партијом, јер сам га ја и лично држао на вези све док он није формирао партијску организацију у Крушеву, која дотле није постојала...“³⁹

Тома Кутуреџ, партијски друг Николе Бурковића из Крушева у писму аутору овог рада истиче:

---

³⁷ Бориша Ковачевић, члан КПЈ од 1930. г. Неко вријеме секретар ПК КПЈ за Босну и Херцеговину. Погинуо јуна 1943. г. Народни херој.

³⁸ Трајко Стаменковић, секретар ПК КПЈ за Србију 1934—1935. године. Стријелан крајем 1942. године последице страховитог мучења у Бањичком логору. Народни херој Југославије.

³⁹ Архив Херцег-Новог, Фонд радничког покрета и НОБ-е, фасцикла 4 док. 12—19. — Мире Анастасов је предратни комуниста, познати јавни и друштвено-политички радник, робијаш у предратној Југославији, неко вријеме наш амбасадор у Белгији. И он и многи други македонски предратни комунисти били су зачуђени када су прочитали да је Никола примљен у КПЈ 1936. г. Они су доказали да је то груба грешка и нечији производни податак. Како они тврде Никола Бурковић је вјероватно члан КПЈ од 1933. или 1934. г. што је извјесније него оно да је постао члан КПЈ 1936. г. (В. Р.)

„За друга Бурковића може да се говори само у суперлативу. Он је дошао у Крушево 1934. године као прекаљени револуционар марксист-комунист који је познавао потпуно организационе форме партијског рада. Он је био пре свега прави човек на право место, народни трибун, доследан комунист, сејач марксистичких револуционарних идеја, слично митолошког Прометеја који је даровао људима ватру. Никола Бурковић дао је нама комунистима у Крушеву ватру КПЈ, јер је од оне прве партијске хелије формиране крајем 1935. — једног зимског дана у мојој кући — током следећих година порасла у снажну Партијску организацију, квалитетну и бројну и дочекала знак Народне револуције 1941. године спремна и готова за борбу. Она је дала из својих редова 3 Народна хероја и више носиоца „Партизанске споменице 1941.“⁴⁰

Народ Боке Которске може бити поносан што је из својих њедара дао таквог сина као што је био народни херој Никола Бурковић. Овај великан Боке, комуниста и досљедни револуционар, својим неуморним друштвеним радом, читавим животом и жртвом служиће вјечно за узор људима како се воли слобода домовине и њена независност, како се воле сви људи и народи који се боре за бољи живот. У бокељској историји, у плејади њених великана заузео је челно и часно мјесто Никола Бурковић, Бокељ, Ришњанин, велики човјек и борац, члан Комунистичке партије Југославије.

САРАДЊА ФРОНТА И ПОЗАДИНЕ

Четврта особеност устаничке 1941. године у Боки испољила се у изванредној сарадњи између фронта и позадине, бораца и народа, ослобођене и неослобођене територије. Оно што се дешавало на тој вези, на том споју између фронта и народа, оружане борбе против италијанског окупатора и наше позадине, наше неослобођене територије, нешто је најљепше у историји Боке. Овај свијет оvdје у својој историји имао је сличних ситуација и раније и увијек је био на висини задатака које је пред њега у прошлости, у XIX вијеку, у балканским ратовима и I свјетском рату, на примјер, постављала братска југославенска солидарност и југославенска идеја уопште. Вијековима под туђинском управом, прво млетачком, па онда аустријском, Бокељи су увијек остали нераздвојни дио југославенских народа, дио своје најближње браће, Црногораца и Херцеговаца. Они су сваку борбу, сваку битку и устанак Црногораца и Херцеговаца несебично и обилно помагали новцем, храном, муницијом, писаном и усменом ријечју, а неки од њих су и лично учествовали као добровољци у борбама своје браће против туђина, за слободу. У доба кривошијских и грбаљских устанака, Бокељи изван устаничких

⁴⁰ Архив Херцег-Новог, исто, 4 док. 12 — 17. — Томо Кутурец, носиоцац „Споменице 1941.“, неко вријеме потпредсједник Собрања Македоније и народни посланик. Члан КПЈ од 1935. године. (В. Р.)

зона били су и срцем и душом за устанике и помагали их на све могуће начине. Бокељи су већ давно били изградили традицију сарадње фронта и позадине. То ће, нарочито, доћи до изражаја у току I свјетског рата, када је аустро-угарска власт овдје хапсила, интернирала и стријељала многе синове Боке, јер су отворено испољавали тежње за слободом и уједињењем свих југославенских народа.

Међутим, ова традиција сарадње, повезаности између бораца за слободу на фронту и народа у позадини непријатеља, доћиће до свог највећег изражаја у току II свјетског рата, у доба ослободилачког и револуционарног рата против италијанског фашистичког окупатора, који је овдје водио Орјенски партизански батаљон. Овдје се испољило родољубље народа Боке темељено на вјековним традицијама и масовном антифашистичком расположењу, које је у свијест народа унијела КПЈ, преко партијске организације у Боки, преко њених кадрова-комуниста, у предратном периоду и у периоду припрема за устанак против окупатора. И у томе се манифестира велика заслуга наше комунистичке организације, која је стрпљивим и непрекидним радом, како у предратним годинама, тако и у периоду окупације, створила масовно антифашистичко и револуционарно хтијење, које се кроз отворену и крваву оружану борбу партизана, Орјенаца, претварало у дјело, у ослободилачку и револуционарну праксу. А та пракса и њена ослобођена територија не би се дале ни замислити да није било те дивне и беспријекорне подршке народа на неослобођеној територији, у позадини фронта, нарочито у Херцег-Новом, Рисну и у цијелом нашем приобалном појасу.

У Херцег-Новом и у Рисну, као и у већини мјеста дуж ривијере, постојали су пунктови Партије и кадрови који су се бринули за прикупљање помоћи фронту, Орјенском батаљону. Илегални НОО на неослобођеној територији сјеверозападне Боке најактивнији су били у прикупљању прилога за НОФ ради снабдијевања батаљона и његове болнице, погорјелаца, сиротиње и партизанских породица, чији су храниоци били на фронту. Сакупљано је оружје, муниција, одјећа, обућа, санитарски и штампарски материјал, радио-станице и други технички материјал. У изналажењу, сакупљању и слању те помоћи на ослобођену територију чињени су прави подвизи, равни онима на фронту. И позадина је имала своје јунаке. То су борци на фронту знали. У овој позадинској активности, пуној опасности, појединци су испољавали велику вјештину и храброст. Усред окупаторове тврђаве, из његових надлештава и болница, па чак и војничких логора, они су извлачили драгоцјени материјал, који је био неопходан борцима и рањеницима на ослобођеној територији. Уз све ово, неки од њих су се бавили и обавјештајним радом.

Колико је добро био организован овај позадински рад, колико се широко био разграно, види се, између осталог, и из чињенице да је један знатан дио овог материјала слат и изван територије устаничке Боке, у друге наше устаничке крајеве.

У окупираном дијелу Боке изведено је низ смјелих оружанских акција против окупатора и његових сарадника током 1941 — 1942. устаничке године. Окупатор није био сигуран ни у својим гарнизонима на самој обали јер су се окупирана позадина и ослобођени териториј слили у један слободарски фронт, постали јединствено антиокупаторско ратно поприште.

Наш ослобођени териториј у загорским селима и Орјенски партизански батаљон имали су непрекидно снажну подршку већине становништва на неослобођеном дијелу територија. Та сарадња била је одлично организирана и руковођена од стране Партије, тако да окупатор никад није успио открити те наше пунктове и канале преко којих је одржавана веза са слободним територијем.⁴¹

„...Подручје МК Херцег-Нови сиромашно је и за себе, поготову кад се има у виду да је у то вријеме стално исхрањивало 600 бораца на положају. Са стране није добијало никакву помоћ, а само је вани давало и у храни и у борцима (почетком марта 1942. командант батаљона са 30 добро наоружаних бораца одлази у Васојевиће, а нешто касније још двоструко више бораца иде на задатак такође вани) . . .“

„Поред исхране војске и рањеника, дјелимично се на самој територији исхрањивао или преко Одбора добијао помоћ један број избјеглица и најсиромашнијих. Кромпира је нешто упућивано и Грахову, а нешто селима на овом подручју, која су била у највећој оскудици.“

„У прибављању специјалних намирница, мунџије, санитетског материјала, потреба за штампање билтена, саопштења и материјала за радио-апарате у највећој мјери учествовало је обалско подручје.“

„Главнина овога материјала ишла је ван ове територије: намирнице и љекови за потребе великог броја рањеника на Жабљаку, а технички прибор за потребе Окружног и Покрајинског комитета. Велику ставку чиниле су пошиљке за рањенике Централне болнице Главног штаба за Црну Гору, Боку и Санџак: поред разних љекова,

⁴¹ Међу људима који су одржавали ове пунктове и направили велике услуге ствари народноослободилачке борбе у Боки било је и оних другова који нијесу били чланови КПЈ. То су били антифашисти, родољуби, људи који су неизмјерно мрзили италијанског окупатора, симпатизери КПЈ, другови који су добровољно и дисциплинирано извршавали све задатке који је пред њих постављао МК КПЈ Херцег-Нови. С друге стране, неки од ових, који су интензивно и континуирано радили за НОП тако су се изванредно били камуфлирали, да већина грађана није у њима ни слутила активне сараднике партизанске ослободилачке борбе. Тек по завршетку рата, по ослобођењу Боке, свијет је сазнао за њихов предани и опасни рад у доба окупације. То је био, на примјер, случај са Милом Миљевићем, трговцем из Херцег-Новог, који је од своје трговачке радње у Херцег-Новом направио значајан сабирни и пропагандни центар партизанског покрета у сјеверозападној Боки. (В. Р.)

Народни херој Драгица Правица

санитетског материјала, сапуна и неких инструмената, одашиљана је и најкалоричнија храна — уље, маст, брашно, шећер, чоколада, мармелада, сардине, поморанџе, лимунови, и то у великим количинама. Према Жабљаку одлазио је и читав караван натоварених коња.“

„Одлазило је на другу страну обиље хартије, по која писаћа машина, радио матрице, шапирограф, индиго-папир и друге сличне потребштине. Упућена је и радио-станица, заједно са стручњаком, за Главни штаб.“

„Ове набавке имају двије карактеристике:

Прво, широкогрудо се све сакупљало и упућивало рањеницима, док је на територији и код војске била највећа штедња;

Друго, многе набавке (хартија, љекови, матрице, радио-уређаји) биле су скопчане са ризиком и опасности по живот, будући да су илегално, диверзијом прибављане од непријатеља.“

„Цијело окупирано подручје узело је учешћа у снабдијевању набројаним потребама. Организација је функционисала беспрекорно. Читаве колоне омладинаца у току ноћи преносиле су разне артикле и храну и стизале на слободну територију у зору, да би преданиле и наредне ноћи вратиле се на своја мјеста. Омладинске акције, ове и друге, служиле су за примјер, а неке су превазилазиле и најљепше подвиге на слободној територији, укључујући и оружане борбе са непријатељем.“

„Сабирне акције на окупираној територији биле су организоване и захватале су све активисте и симпатизере наше борбе. Карактеристичан је извјестан морал у сабирању хране и другог. Није се ишло за тим да се по сваку цијену и од сваког узимају прилози. Било је случајева да поједини трговци нуде вреће брашна и сл., али уколико је њихово понашање било рђаво — од таквих нијесу примани никакви прилози. Наши активисти су им отворено саопштавали да и понашање у привржености борби мора бити у складу са материјалним жртвама. Нико није могао шпекулисати са борбом и невољама, а да се откупљује обилатим „поклонима“. Сабирна и политичка акција ишле су заједно.“

„Истаћи ћу још једну страну која најупечатљивије говори о солидарности и жртвама овога подручја за опште интересе борбе. То се једнако односи на фронт, позадину, Мјесни комитет и штаб Орјенског батаљона.“

„Сви набројани артикли, укључујући и бијело брашно — са изузетком, негдје, уља за потребе колона које су носиле кромпир преко Орјена — нијесу ни изузетно давани здравим људима. Ни на положају, ни у штабу нити у Мјесном комитету. Сви су имали једнако сједовање. Једнолично за цио период 1941—1942: кувана каша (овсана, јечмена) са парчетом мршаваг меса и парчетом овсовог или јечменог хљеба. Чешће је хљеб замјењиван кромпиром. У прољеће — најчешће само кромпира и парче меса.“

„Сусједни штабови ван терена Орјена, високо су цијенили организованост обласког подручја и његову обилату помоћ широкој слободној територији. Међутим, пошто су знали да велика количина материјала одлази дубоко у слободну територију, рачунали су да се то троши и код Орјенаца. Једном је сусједни штаб са Граба другарски питао може ли нешто мало добити од тих деликатних намирница. Одговорено му је да од свега тога не стиже ништа ни у штаб, ни у Мјесни комитет, већ све иде само за рањенике и болеснике, како је и било.“

„... Карактеристика стања тих дана (мисли се на прољеће 1942. године — пр. В. Р.) јесте и узнемиреност херцеговачких четника због

организованог и ефикасног покрета дуж обале. Обраћају се префекту у Котору:

„... Сви ми националисти без обзира на нашу антипатију према комунистима, — принуђени смо њих помагати.“

„Морате признати да је ово највећа брука за Вас. Свакодневно се преноси велика количина намирница, ратног и санитетског материјала итд.... А шта ради Ваша полиција?...“

„Кривица је Ваша, јер ми морамо све да дамо, иначе губимо главу...“⁴²

Из овог наведеног текста друга Воја Ковачевића јасно се види висока организираност и функционисање сарадње између фронта и позадине, између ослобођене и неослобођене територије у Боки, у устаничким данима 1941 — 1942. године. Већина становништва, не узимајући у обзир оружану формацију — батаљон и онај дио људства који је био организиран у наше организације, сарађивала је са НОП-ом и била антиокупаторски расположена. Анексија Боке од стране италијанске државе огорчила је народ Боке који је то присаједињење презрео и прозрео. Већина свијета је одмах схватила чему тежи италијанска фашистичка власт, па се народ и спонтано збио у отпору италијанизацији Боке Которске. Бока је у доба аустријске управе у XIX вијеку, све до завршетка I свјетског рата, била дио аустријске управне јединице Далмације, па се и у њој раније одвијала жестока политичка борба између народњака с једне и италијанаша, с друге стране, па ова традиција дјелује позитивно и сада, у овим судбоносним данима 1941. године. Ништа се скоро није толико мрзило и презирало као италијанизација и однарођавање. А анексија је означила појачани притисак италијанске фашистичке власти у свим доменима живота бокељског становништва, које је још давно раније било чврсто југославенски оријентирано. И ове чињенице, потенциране анексијом, олакшале су рад и утицај КПЈ у свим слојевима бокељског становништва.

Дакле, активност комуниста у предратном периоду, нарочито од 1937. године, од доласка друга Тита на чело Партије и одређене позитивне историјске традиције бокељског становништва, биле су основе на којима се стварала и израстала, у току саме оружане борбе, снажна сарадња између фронта и позадине, између ослобођеног и неослобођеног територија. То је, неоспорно једна од значајних карактеристика наше устаничке 1941 — 1942. године. Изван ове компактности и јединства народа Боке, изван овог ослободилачког и револуционарног фронта, до јуна 1942. године, до расформирања Орјенског партизанског батаљона, остала је била незнатна шачица издајника и италијанских шпијуна, презрена од народа и без икакве подршке, изузев оку-

⁴² Воја Ковачевић: „Вријеме ратно — из другог угла“, „Побједа“, децембар 1972.

наторове. Међутим, оно што се десило после расформирања батаљона у Сланом, маја 1942. године, када и на овом нашем територију почиње да јача контрареволуција и терор, не само окупаторов, него и његових сарадника, када и један број бораца Орјенског батаљона навлачи италијанске милицијске „добровољачке“ униформе или се прикључује четничком покрету, питање је једне посебне студије о стању на овом територију, после расформирања партизанског батаљона.

РАСФОРМИРАЊЕ ОРЈЕНСКОГ БАТАЉОНА

Пета особеност устаничке 1941. године у Боки односи се на расформирање Орјенског батаљона у Сланом 28. маја 1942. године. Ова особеност се дијаметрално разликује од наведене четири и има изразито негативно обиљежје. У Сланом је дошло до једне просто невјероватне, парадоксалне ситуације. Један батаљон, једна изванредно борбена, дисциплинирана и у свему примјерна партизанска јединица наше народноослободилачке војске нашла се наједанпут, изненадно, у таквим околностима, независним од ње, да је расформирана, престала да постоји. Борци и руководиоци Орјенског батаљона, практично су овом одлуком у Сланом, остављени на милост и немилост италијанском окупатору којег су, тако рећи до јуче тукли на бојном пољу. Једна мала група Орјенаца са Николом Бурковићем враћала се у родну, завичајну Боку, полазила је у велику неизвјесност, ријешена да не падне у руке окупатору и његовим сарадницима, да живи илегално, храбро, али и са илузијама да ће бити лакше него што је било, а било је страховито тешко, толико и тако да ће и Никола и још неколико његових блиских сарадника, комуниста и организатора устанка изгубити животе у том вртлогу контрареволуције, издаје и терора, и овдје у Боки. Јер је Слано и расформирање Орјенског батаљона означило и ширење једне не тако мале и занемарљиве издаје и терора. Као да је другарица Драгица Правица,⁴³ обзиром на све оно што се после догађало

⁴³ Драгица Правица, студенткиња филозофије, рођена 1919. године у селу Бјелача, код Требиња, у имућној сеоској породици. Већ 1938. г. члан је Мјесног, а 1939. г. и Среског комитета СКОЈ-а за Требиње. Била је дијете топлог херцеговачког крша и јужњачког поднебља, косе боје зрелог жита, витког стаса и необичне љепоте. Одликовала се живахношћу и упорношћу, на махове плаховитошћу, али и необичном правичношћу. Члан КПЈ постала је у љето 1940. г. После капитулације старе Југославије, заједно са својим старијим братом Радом и осталим комунистима са много жара и полета радила је на припремама за оружану борбу. Априла 1942. г. постаје члан, а маја и секретар Окружног комитета за Херцеговину и члан Обласног комитета КПЈ за Херцеговину. После окупаторско-квислиншке офанзиве на слободну територију у Херцеговини, маја и почетком јуна 1942. г. и повлачења партизанских јединица у западну Босну,

у Боки, на губитак таквих кадрова као што је био Никола Бурковић, Саво Илић, Дашо Павичић, Стијепо Шаренац, Илија Кишић,⁴⁴ Лука Матковић,⁴⁵ Мићо Вавић⁴⁶ и многи други, на стријељане, похапшене, ухапшене, осуђиване и интерниране припаднике Орјенског батаљона и позадине, имала право кад је у Сланом, на савјетовању штабова батаљона, енергично тражила пробој из обруча по свку цијену.⁴⁷

Расформирање Орјенског батаљона у Сланом, 28. маја 1942. године, изазвало је невјероватно тежак утисак код бораца и руководилаца ове јединице. И у народу Боке, који је овај батаљон од првог дана сматрао својим заштитником и осветником, и кога је онако свесрдно помагао. Овај акт је дјеловао у првом моменту као тежак морално-психолошки удар, као права народна трагедија. Између оног великог, побједничког, и овог чина у Сланом није било прелаза, није било међупростора, него се све, за свијест обичног борца и већине народа, десило нагло, као гром из ведра неба. Изгледа да и поред неких упозорења да се општа ситуација у Црној Гори погоршава, да пета колона диже главу, да треба бити спреман на нове тешкоће, борацки састав на територији Боке и народ, посебно, нијесу могли ни наслутити, у својој свијести, да ће тако нагло доћи до оног до чега је дошло. На територији коју је држао Орјенски батаљон било је релативно чисто у погледу те пете колоне, а оно што се било појавило у Кривошијама лако је савладано, и није, само по себи, пред-

---

остала је по партијском задатку у требињском срезу. Убрзо је ухапшена од четника, који су је мучили у затвору у Зупцима, а затим предали италијанским фашистима. У злогласном затвору „Казбек“ у Дубровнику мучена је од 12. до 16. јуна 1942, али је фашисти нису могли сломити. Држала се пркосно и херојски. Својим држањем, храброшћу и људском достојанственошћу запањила је своје мучитеље. Не могавши изнудити признање, упркос свим понижењима и ужасним мучењима, Италијани су је вратили четницима. У четничком затвору у Љубомиру крај Требиња мучена је десетак дана најстрашнијим мукама: бичевали су је до крви, палили јој кожу и косу, заливали ране сољу. Кад јој је четнички командант рекао да моли за милост, полумртва се подигла и издајнику пљунула у лице. Одмах затим била је стријељана заједно са братом Радом, 27. јуна 1942. г. Својим држањем задивила је сав слободарски народ Херцеговине и цијеле наше земље. Била је примјер храбрости, пркоса окупатору и издајницима. За народног хероја проглашена је 8. јуна 1945. године. (Узето из књиге „Народни хероји Југославије“, Младост, Београд, 1975, стр. 107, 108.)

⁴⁴ Илија Кишић, предратни члан КПЈ, учитељ, касније студент, један од организатора устанка у Боки. Интелектуалац, јако омиљен у свим срединама у којима је радио и живио. Изванредно практичан у објашњавању и ширењу политике Партије. Заслужан за рад међу омладином и радницима којима је на једноставан и приступачан начин објашњавао теорију марксизма-лењинизма. Остао дубоко үрезан у сјећање свих са којима је долазио у додир, нарочито бокељске сеоске омладине. Врло активан у периоду припрема за устанак против окупатора. У Орјенском партизанском батаљону врши одговорне дужности политичког комесара. Погинуо као илгалац фебруара 1943. године. Данас основна школа у Зеленици носи његово име. (В. Р.)

стављало проблем. Потмула грмљавина домаће издаје чула се и долазила је са друге стране, из дубине оних територија које је својим грудима, на овом значајном боку, у кланцу Врбања, према јужној Херцеговини, и у кланцу Кривошије, према Црној Гори, баш бранио Орјенски партизански батаљон, у првој линији фронта према италијанском окупатору. Овај батаљон је својом јуначком одбраном успјешно, шест мјесеци, затварао те кланце и није окупатору дозволио продор према ослобођеним територијама у Херцеговини и Црној Гори. Ту и треба тражити објашњења за све оне честе расправе око начина ратовања, за сву ону позициону одбрану на „линијама“, држање положаја, скоро по сваку цијену, за фронтални начин ратовања, како се он у документима назива. Борба на положајима и одбрана тих положаја, честа, скоро свакодневна, од децембра 1941. до маја 1942. године, значила је велику сигурност и безбједност дубини територије, слободним зонама у једном дијелу Херцеговине и Црне Горе. А уз све те изванредне напоре да затвори продор у поменуће кланце окупатору, да му то онемогући, у чему је и успијевао, Орјенски батаљон је још давао своје прекаљене борце и руководиоце, издвајао их из својих редова да се боре против нарасле издаје у Васојевићима.⁴⁵ Све је то тако било и требало је бити. А онда је дошло до оног у Сланом, гдје је у току једног дана ријешена судбина овог храброг батаљона.

Орјенски партизански батаљон својим успјешним оружанним борбама против италијанског окупатора, боље рећи тотал-

⁴⁵ Дука Матковић, члан КПЈ, морнарички подофицир, касније студент. Врши одговорне дужности војног и политичког руководиоца у Орјенском партизанском батаљону. Показивао велику способност како за војне тако и за политичке функције у партизанским јединицама. Високо цијењен од људи због своје зрелости, ширине, поштења и урођене добротe. Дуго живио као илегалцац на територији сјеверозападне Боке. Погинуо као замјеник команданта I бокељског батаљона у јулу 1944. године, у селу Мокринама, код Херцег-Новог, од домаће издајничке руке. (В. Р.)

⁴⁶ Мићо Вавић, предратни члан КПЈ, сељак из села Крушевица, који се бавио и књижевним радом, последије расформирања Орјенског партизанског батаљона у Сланом 28. маја 1942. године илегалцац на терену свог родног села, Врбања и планине Орјен. Необично одан ствари Партије и револуције, бистри сељак испод Орјена који је дубоко вјеровао у бољи живот људи у социјализму. Увијек је с поносом истицао своју припадност комунизму и као таквог су га у селима знали и у доба старе Југославије. Као илегалцац живио већином усамљен, под врло тешким условима глади и сталних хајки. Домаћи издајници су били кивни на њега и стално су га тражили заједно с италијанским окупатором. Мићо је себи одузео живот ручном бомбом када су га непријатељи опколили у Крушевицама, у фебруару 1943. године. (В. Р.)

⁴⁷ Др Душан Живковић: Исто, стр. 200.

В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 134.

⁴⁸ Др Душан Живковић: Исто, стр. 155, 156.

В. Радовић и М. Црнић: Исто, стр. 84.

ним запречавањем окупатору да угрози и продре са овог ратног бока на релативно пространу слободну партизанску територију у јужној Херцеговини и Црној Гори, у рејону Грахово — Никшић — Зубци, изборио је био себи мјесто једне од најбољих партизанских јединица, не само на територији Главног штаба за Црну Гору и Боку, него и шире. У марту 1942. године, приликом обиласка партизанских јединица, Саво Оровић је за овај батаљон дао следећу оцјену:

„Уопште узевши, овај батаљон чини утисак једне добре јединице регуларне војске и по свему судећи то је један од најбољих батаљона Народноослободилачке партизанске војске. Све је тамо једнодушно, свјесно своје узвишене улоге и врло дисциплиновано. Зато Орјенски батаљон по честим успјешним акцијама, како према Италијанима, тако и према петоколонашима носи рекорд и заслужује похвалу.“⁴⁹

Један од најистакнутијих политичких и војних руководиља југославенског народноослободилачког рата и револуције, члан Политбироа ЦК КПЈ и командант Главног штаба народноослободилачке војске и партизанских одреда за Црну Гору и Боку, народни херој Иван Милутиновић — Милутин, имао је, такође, високо мишљење о војничким и политичким квалитетима Орјенског партизанског батаљона, о чему је и писао, између осталог, у једном свом извјештају Врховном штабу.⁵⁰ Таква мишљења о Орјенском батаљону имали су и многи други војни и политички руководиоци из Црне Горе и Херцеговине у то доба, нарочито они који су били у непосредном, ближем контакту са овом јединицом и територијом. Овај батаљон, посебно онај дио људства који је пристигао на Слано да се пробија даље, да се бори на другим територијама, приближавао се или се потпуно идентификовао, по својим борбеним и политичким квалитетима, са пролетерским јединицама и могао је као такав поносно ступити у строј сваке пролетерске бригаде.

Са оваквим борбеним и политичким квалитетима који нису били уздрмани никаквим поразом у оружаним сукобима са италијанским окупатором у току шест мјесеци честих борби, ника-

⁴⁹ Саво Оровић: „Орјенски батаљон“, Историјски записи, св. 4—6, 1951, стр. 209.

Саво Оровић: „Ратни дневник 1941—1945“, Хронометар, Београд, 1972, стр. 188.

⁵⁰ Знатно касније, последице капитулације Италије, Иван Милутиновић је у Дрвару примио представнике бокелских интернираца из Удина, који су се по изласку из логора организирали у оружану јединицу. Орјенски одред, који је водио борбе против њемачког окупатора, у саставу других јединица, далматинских и словеначких. У овом одреду је било и Херцеговаца. Иван Милутиновић је овом приликом показао велику бригу за ове интернирце-борце и настојао је да се они што прије пребаце на територију Боке и Црне Горе. Он се тада, у разговору, сјећао Орјенског батаљона, а у овом одреду видио је његовог настављача, његов борбени континуитет. (В. Р.)

квим крупнијим грешкама партијског руководства, уз заиста свесрдну подршку већине народа у коме није могла наћи ослонаца ни четничка ни сепаратистичко-федералистичка идеологија, борци и руководиоци Орјенског батаљона су стигли у Слано и ту, брзо, стављени пред чин расформирања. То је за већину њих био страховити удар, нешто изненадно и тешко схватљиво. И дан данас, код неких од њих то живи, то је у њиховој свијести, мора се рећи, и данас несхватљиво, иако су до сада прочитали низ мишљења и оцјена о том догађају. Неки су и сада у дилемама када оцјењују Слано, други мисле да је тако једино морало бити, а трећи тврде да је требало ићи у пробој обруча. Ни ова садашња тридесетчетворогодишња временска дистанца није довела до једне јединствене оцјене, једне историјске истине, која би то све сасвим објективно поставила на своје мјесто. Изгледа да је потребна још дужа дистанца за један научни, објективнији и критичнији прилаз расформирању Орјенског батаљона у Сланом, 28. маја 1942. године.

Због тежине овог догађаја за нашу бокељску локалну историју, због интересантности овог питања, због дилема и контроверзних мишљења о њему, навешћемо опширно најмериторније оцјене које су до сада написане о Сланом.

„Трећа непријатељска офанзива, пропраћена наглим порастом четништва, изазвала је привремену кризу партизанског покрета у Црној Гори и присилила га на повлачење.

Овакво стање у Црној Гори морало се одразити и на развој догађаја у Боки Которској и Паштровићима.

Током априла и почетком маја, окупатор је уз помоћ домаћих издајника успео да у Кривошијама изазове осипање неких партизанских снага и да придобије један део становништва.

Довлачећи нове снаге из Италије, које су планиране за трећу офанзиву, и припремајући се за обимније акције, Италијани су радили свим силама да у редовима партизана изазову расуло. Они су, сем утицаја преко четничких елемената, вршили и врло јак притисак на становништво уз обалу, хапсећи и прогоневши не само породице партизана и симпатизере, већ и сваког родољуба који се није хтео сврстати у њихову службу.⁵¹ Оваквим мерама као и одузимањем следовања, они су успели уз помоћ неколико најокорелијих петоколонаша (Обрад Новаковић и други) да мобилишу један део колебаљивих елемената, који су се бојали мучења, затвора и интернације, да их регрутују у МВАС (Milizia volontaria anticomunista — Добровољачка антикомунистичка милиција), и да с њима демонстрирају

⁵¹ Италијански окупатор је у почетку у Боки и у другим крајевима, хапсио и интернирао тзв. англофиле, присталице неких грађанских странака из времена старе Југославије, које су се ослањале на западне демократије. Интересантно је да је окупатор хапсио и неке проуштакше елементе, који су настојали да Бока припадне Павелићевој такозваној Независној Држави Хрватској. Постојале су одређене супротности, између усташа и Италијана у погледу територија, нарочито у Далмацији, у коју се убрајала и Бока Которска. (В. Р.)

кроз Боку. Иначе, све до почетка повлачења Орјенског батаљона, ни Италијани, ни ови квислинзи нису се усудили на веће акције против Орјенаца, тако да је скоро читав мај прошао без већих окршаја и покрета.

10. маја 1942. Сава Ковачевић и Вељко Мићуновић одржали су у Осјеченици војно-политичко савјетовање са представницима Ловћенског одреда, Орјенског батаљона и теренским партијским радницима.

На савјетовању је одлучено да се од Орјенског батаљона формирају два ударна батаљона, што је и учињено. Сем тога, одлучено је да се један од њих до 14. маја 1942. године пребаци до Осјеченице, али ова одлука није извршена.

18. маја 1942. две чете новоформираних батаљона упућене су на положаје према Катунској нахији, гдје је непријатељ био предузео офанзиву.

Сваки формиран батаљон је имао по 3 чете са по 50—60 ударника, а сем тога, формирана је и омладинска чета од 30 бораца. У оба батаљона тада је било преко 400 партизана. У свакој чети је оформљена партијска ћелија, просечно од по 6 комуниста, а у штабовима батаљона је било 7 партијаца. У оба батаљона било је укупно 43 члана Партије.

Увиђајући деликатност војно-политичке ситуације, Месни комитет Херцег-Нови заједно са партијском организацијом Орјенског батаљона у току маја организује и спроводи врло жив политички рад у јединицама и народу. Организују се конференције и сијела по селима, као и по свим четама, на којима најистакнутији руководиоци објашњавају народу војно-политичку ситуацију у свету и земљи, износећи намере окупатора да разједини народ и тако изазову братоубилачки рат. У исто време и појединци су се јавно, пред народом, јављали за ударне батаљоне, који су тада формиран. Такође је на овим састанцима говорено да старији и изнемогли борци могу ићи својим кућама, а они који из објективних разлога не могу ступити у ударне батаљоне, распоређивани су у разне помоћне и радне јединице. Овакав интензиван политички рад имао је видног успјеха, иако ситуација није била ружичаста. За ударнике се јавило преко 300 бораца. За читав период постојања батаљона дезертирало је свега око 30 колебљиваца, који су се придружили Обраду Новаковићу.

На читавој територији Црне Горе ситуација се у мају из дана у дан погоршавала.

У извјештају Главном штабу Црне Горе од 14. маја 1942. Сава Ковачевић и Вељко Мићуновић наводе да је „стање у позадини несигурно“, да су „учестали случајеви одметања појединих четничких група: у општини граховској из села Јабуге, Подбожуре и Ријечана, у Бањанима нека братства, свега скупа до овог момента у јачини од 50 људи“. Даље кажу да су организовали конференције на територији општине граховске ради „исправљања крупних политичких грешака одговорних људи“. Извјештај даље констатује да су грешке биле „дубоке и сталне“ и да неће бити лако спречити њихове последице.

Сава Ковачевић и Вељко Мићуновић поново 18. маја извештавају Главни штаб Црне Горе о погоршавању ситуације на читавом сектору. Тога дана су четници, крилаши и Италијани продрли изненада и ушли у село Јабуге (источно од Грахова), нападајући партизанске положаје с леба. Извештај на крају констатује да се из свега види како је требало раније на овом сектору предузети хитне

Илија Кишић

мере. Већ тада се наводи правац повлачења — Бањани, а за одбрану Голија и Пива.

До 23. маја на терену Орјенског батаљона ситуација је релативно мирна. Италијани не предузимају никакву већу акцију и на читавом фронту батаљона влада затишје.

Војо Ковачевић Раша, члан Окружног комитета Никшић, 24. маја у писму Месном комитету Херцег-Нови и штабу Орјенског батаљона, истиче како се војни положај Никшићког одреда много погоршао, како су још слободни само шавнички срез и део никшићког са подручјем Орјенског батаљона. „Изгледа да је тенденција непријатеља ликвидација слободне територије.“ Што се тиче одступнице, која, како наводи Ковачевић „може бити врло скора“, Орјенски батаљон треба да се оријентише према јужној Херцеговини. Но, према овом документу ситуација 24. није била таква да је требало одмах издати директиву за повлачење Орјенаца, шта више, у истом документу, иако се даље наводи шта све треба урадити у случају повлачења (како распоредити партијски кадар, колико и кога оставити на терену, затим како живети у илегалности, итд.), дају се и такви задаци из којих се може видети да ће Орјенци остати на свом терену још најмање 10—15 дана.

Према изјавама неколико учесника 26. маја дошло је наређење из Никшићког одреда са потписом Саве Ковачевића да се Орјенци одмах евакуишу са ударницима правцем: Врбањ — Граб — Зупци, где ће се повезати са херцеговачким јединицама и где ће их чекати даља директива. Батаљон који се налазио на сектору Крушевица послао је курире према Кривошијама и на друге положаје са наређењем да јединице одмах крену правцем Врбањ — Граб. У току 26. вршене су припреме и увече истог дана батаљон је из Крушевица кренуо одређеним правцем, оставивши везу другом батаљону који није успео стићи на време и који је, и то не сав, него само један део са штабом батаљона, стигао први батаљон тек у Зупцима. Убаљска чета је остала, јер је била распоређена на положајима са којих је била у непосредном додиру са окупатором па се није могла придружити главнини. Кад је добила наређење, њени делови су се повлачили истим правцем, али пошто су закаснили прекинута им је одступница и зато се вратила на свој терен, дочекавши судбину читавог батаљона. Пошто се приликом повлачења приличан број бораца осуо или није успео стићи главнину то је од оба Орјенска батаљона формиран један, јачине 130—150 бораца.

Кад су окупатор и четници осетили повачење предузели су хитне мере застрашивања становништва. Они су одмах почели претити да ће све попатити и побити уколико се борци Орјенског батаљона не предају. Зато већ 27. маја у неколико села херцеговачког краја ничу беле заставе и шаљу се представници села за преговоре са Италијанима (Обрад Новаковић је највише застрашивао сељаке). 28. маја стижу и прве групе партизана и сељака из Мокрина, Мојдежа, Крушевица и других места, које Италијани одмах или конфинирају на Мамулу или их укључују, под притиском четничких елемената, у антикомунистичке формације.

Према изјавама неколико учесника Орјенци су се 28. маја сакупили у Горње Слано код Требиња, гдје су затекли делове штаба 7. ударног херцеговачког батаљона и једног другог херцеговачког (Шумског) батаљона, затим представника Окружног комитета за источну Херцеговину Драгицу Правицу и Чила-Василија Ковачевића, комесара Љубомирског батаљона, као и Васа Мартиновића, члана Окружног комитета СКОЈ за Никшић.

Саветовање штабова батаљона са поменутиим руководиоцима одржано је 28. навече. Представник штаба Љубомирског батаљона

изнео је војно-политичку ситуацију из које се могло закључити да су ове јединице потпуно одсечене од осталих црногорских и херцеговачких снага и да су са свих страна опкољене Италијанима и четницима. Ситуацију је још више погоршавала врло озбиљна чињеница, управо критична, јер су неки дојучерашњи херцеговачки партизански батаљони ликвидирали руководство и прешли на страну четника и националиста. После дуже дискусије донет је закључак да би била највећа лудост, ако би се покушало са пробојем. Зато је донета одлука да се батаљони расцепкају на групе од 3—4 борца. Од свих присутних једино је Драгица Правица била против и предлагала је пробој из околјења по сваку цену.

После саветовања штаб Орјенског батаљона одржао је састанак на коме је одлучено да се батаљон расформира што је прихватила и партијска организација, и по групама врати на ранији терен. Сви борци који нису били много компромитовани требало је да се легализују, стварајући тако могућност компромитованима да се крију (по 2—3) у близини њихових села, чекајући повољнији моменат за поновно оживљавање борбе. Одлука штаба је најпре саопштена комунистима, а затим и свим борцима.

Најкомпромитованији комунисти, руководиоци у батаљонима и четама, са Николом Бурковићем на челу, остали су један дан на Сланом да би се добио утисак да су одступили на другу страну, а затим су кренули у правцу Орјена да успоставе сигурне пунктове, везе са тереном и наставе са илегалним политичким радом. Пре покрета група је одржала састанак на коме је свако добио илегално име и на коме су утначени методи рада, везе итд. Пре поласка група се поделила на неколико мањих група, а свака је добила правац повлачења и терен на коме треба да организује активност. Група са Николом Бурковићем, најбројнија (14 комуниста) кретала се ноћу, врло опрезно према Грабу и Врбању, избегавајући цесте и раскрснице, тако да је пут трајао 4—5 дана. Приликом проласка кроз Требињску шуму, кад се група приближила једном селу да би се обавестила о ситуацији и прибавила нешто хране, националисти су алармирали село, звонећи у звона — тако да је група одмах морала продужити пут.

Кад је Бурковићева група дошла близу Граба упутила је патролу од 3 партизана да испита ситуацију и успостави везу са пунктовима, а предходно је одржан састанак на коме је поново и детаљно расправљано: како прићи раду, како одржавати везе између појединих група итд. Патрола је требало да се врати други дан у току ноћи, али се није вратила ни после два дана. Зато је донета одлука да група сама у току ноћи пређе цесту Граб — Јаблан До и крене у правцу Врбања према Орјену. У подножју Орјена група се зауставила недалеко од неких колиба пославши једног партизана да испита има ли кога у њима. Међутим, и овај се није одмах вратио, тако да је група преживљавала мучне тренутке. У ствари, он је наишао на групу четника који су га ухапсили, али је на путу за Граб успео да побегне и да се после подне врати до групе. Истог дана појавила се и прва патрола која је донела нешто хране и поднела извештај о стању на терену које је било врло критично. Кад је група стигла у једну увалу близу Врбања поставили су непосредно обезбјеђење и одржали састанак на коме се поделила на групе од 2—4 човека и свака је добила свој терен.

Али чим је група дошла на терен Орјена била је одмах примећена од непријатеља и праћена у стопу, тако да је код Врбања опкољена са свих страна. Чим су партизани ово приметили Никола Бурковић је издао наређење да се одступа према Бијелој гори,

кроз појас густе шуме и да се не прихвата борба. Приликом одступања група се око 6. јуна 1942. раздвојила на више групица и само једна од њих наишла је на заседау и прихватила борбу, која је трајала око 2 часа. Овом приликом погинуо је један националиста и један партизан (Јован Вавић), а други је заробљен као тежак рањеник и стрељан (Раде Радојковић), док је приликом превијања рањеног друга заробљена партизанка (Јованка Косић). За време пробоја погинуо је Симо Томашевић.

Користећи забуну насталу међу националистима услед борбе, као и то да је један део њих био из Орјенаца, који су се после повлачења легализовали — остатак групе Бурковића успео је да се извуче из обруча и пребаци у правцу Кривошија. Групица која је пре овог напада отишла на терен била је такође заробљена.

Друге групе комуниста које су биле са Луком Матковићем доживеле су сличну судбину. Само мањи број, међу којима и Лука Матковић, успео је да се спасе заробљавања, док су остали пали у руке Италијана и „националиста“.

Елементи који су утицали на одлуку о расформирању батаљона били су следећи:

Први и основни, закашњавање директиве за повлачење. Војно-политичка ситуација услед треће непријатељске офанзиве и снажнор пораста квислинга у Црној Гори и Херцеговини нагло се погоршавала, а то руководство Црне Горе није очекивало.

Под јаким ударцима окупатора и домаћих квислинга, гладне, са врло мало муниције и врло исцрпљене црногорске јединице, уз организован рад пете колоне и захваљујући извесним политичким грешкама руководства (војнизирање Партије, недовољан идејно-политички рад, лева скретања и сл.) распадале су се (нарочито у Херцеговини) за 24 часа, а било је случајева да је комплетан батаљон, сем комуниста, само скинуо петокраке и пришао националистима.

Кад је дошло наређење Орјенском батаљону за повлачење, ситуација у самој Боки није била забрињавајућа, али је батаљон остао скоро потпуно усамљен у мору окупаторских и квислиншких снага. Да је директива дошла само два дана раније, батаљон би се прикључио главнини Никшићког одреда и ступио у састав неке црногорске бригаде.

Други елемент био је одсутност перспективе која је дошла до изражаја на саветовању у Сланом 28. маја 1942, што је изазвало деморализацију чак и комуниста.

Треба истаћи да у моменту када је изгубљена веза са Никшићким одредом и Главним штабом Црне Горе (који и у ранијим наређењима овим јединицама нису дали јасне смернице за повлачење због наглог погоршања ситуације), штабови батаљона на Сланом нису могли донети неку реалну одлуку, опкољени са свих страна од четника и Италијана.

Трећи елемент је погрешна оцена руководства Орјенског батаљона да ће се моћи одржати на старом терену, раздвојени по групама. Штаб батаљона је био у ово убеђен, што потврђује и чињеница да је већ у Сланом направљен план, као и говор Николе Бурковића борцима приликом саопштавања одлуке о расформирању батаљона. Том приликом он је рекао да ће брзо доћи време, тј. чим прође ова офанзива, када ће се поново састати и повести још одлучнију борбу.

Четврти елемент јесте дотадашњи начин борбе Орјенског батаљона; фронтана одбрана, са мањим офанзивним акцијама; ненавикнутост на веће офанзивне акције са напуштањем своје територије,

са снабдевањем и здравственом заштитом у покрету, са дугим покретима и великим напорима. Кад је стигао у Слано батаљон је био преморен, гладан и са рањавим ногама.

Пети елемент је погрешан правац повлачења. Да је наређено повлачење у правцу Грахова батаљон би вероватно, уз приличне жртве, стигао остале црногорске јединице. Овако се све више удаљавао од главнине. Но руководство Никшићког одреда није могло предвидети такав хаос у јужној Херцеговини, где је до пре неколико дана била повољна ситуација.

На крају, треба констатовати:

1) Батаљону је од његовог формирања постављен као главни задатак одбрана ослобођене територије и спречавање окупатора да продре у правцу Грахова и јужне Херцеговине. Батаљон је за тај задатак био оспособљен и он га је часно и беспрекорно извршавао.

2) Батаљон није напустио своју територију услед немогућности опстанка на њој, нити услед дејства квислиншких и петоколонишких снага, већ је то учињено по одлуци Штаба Никшићког одреда. Исто тако батаљон је по одлуци руководства расформиран и враћен на своју територију.

Што је батаљон доживео овако трагичну судбину резултат је конкретних догађаја у којима се нашао. Зато се с правом може тврдити да је Орјенски батаљон, иако је доживео овакву судбину, у датом моменту одиграо врло важну улогу на подручју западне Боке и да је био један од најбољих батаљона Црне Горе.⁵²

У конфронтацији ставова, у борби мишљења око овог или оног питања, у полемици долази се често до историјске истине, јасније и оштрије се освјетљавају историјски догађаји или они њихови кључни, битни моменти. Имамо једно такво полемичко мишљење и то од човјека компетентног, комунисте и руководиоца из тих бурних дана рата и револуције друга Воја Ковачевића. У свом полемичком осврту на књигу Менсура Сеферовића „Вријеме ратно Манојла Манојловића“, Воја Ковачевић пише:

„У Сланоме код Требиња, 28. маја 1942. руководство Орјенског батаљона доноси одлуку о расформирању батаљона и повратку његовог људства у Боку, на своју територију, већ окупирану од Талијана и четника.“

Ево шта Сеферовић пише у својој књизи тим поводом:

„Пошто је партијско и војно руководство које се ту затекло донијело несрећну оцјену да је у таквим приликама немогуће пробити се према сјеверу, напријед у источну Херцеговину, гдје је била групација Врховног штаба... Одлука да се мање компромитовани борци врате кућама и, ако је могуће легализују (био је то у ствари пут у интернацију), а други компромитовани да се крију и наставе да илегално раде на свом старом терену (што је, с обзиром на прилике на напуштеном терену, било сувише оптимистичко гледа-

⁵² Цитирано дословце из књиге др Душана Живковића — „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“, стр. 195 — 204. Ово је била докторска дисертација друга Живковића, која је и одбрањена на Београдском универзитету. Према томе књига има научну верификацију. (В. Р.)

ње) и да сви, опет у мањим групама крену путевима којим су и дошли, нема сумње, унијела је потпуну дезорганизацију и тешко осјећање препуштености самом себи, морално и војничко разоружање.

Увјерење партијског руководства да ће се повратком у стари крај „спасити кадар“ и да ће се поново и врло брзо разгорјети пламен народног устанка, убрзо се показало нереално. Неорганизовани и потпуно несрећен повратак бораца значи је, у ствари, судбоносни преокрет и непосредно наговјестио најтеже посљедице за цио народнослободилачки покрет у Боки Которској...“

У свом осврту на овакво Сеферовићево мишљење Војо Ковачевић наставља:

„Овај текст је продужење тона цијелог текста Сеферовићево књиге. Цитат истовремено значи коначно суђење и пресуду руководству, политичком и војном, Мјесном комитету и штабу Орјенског батаљона.

Све је зло, прво, у „несрећној одлуци“ за повратак у Боку, умјесто срећне за пробој према сјеверу „гдје је била групација Врховног штаба“; друго, у лакомислености („било сувише оптимистичко гледање“) о легалном и илегалном раду на терену; треће, у томе што „увјерење“ да ће тако „спасити кадар“ „убрзо се показало нереалним“.

У питању је, по Сеферовићу, незрелост и неоснована увјереност руководства.

Цијели текст који сам цитирао, а и први пасус наказни су у приказивању ситуације и атмосфере. Све је недокументовано, произвољно, срачунато да се на крају ликује и потврди „тачност“ онога што је у претходних 120 страница у разним монтажама накалемљивано.

Сеферовић се поиграва критиком развоја догађаја, уопште се не обазире на оно што је у то вријеме недокучиво и непознато за све. Он даје слабу оцјену руководству, као да је оно имало на располагању све обавјештајне податке из њемачке и италијанске команде. Ријеч је о сјеверу, о источној Херцеговини, о мјесту групације Врховног штаба.

То сада свако може прочитати у Архиву и Зборницима докумената, али тих дана и све до краја маја, нико од Орјенаца није могао знати гдје су снаге Врховног штаба. Чак су, обратно, у свему добијали наређења и препоруке за оријентацију. (Тачно 24. маја 1942. са Вилуса — Сава Ковачевић, Вељко Мићуновић и Војо Ковачевић — упућени су, наређење и партијска директива Штабу Орјенског батаљона и Мјесном комитету за Херцег-Нови, да батаљон одмах крене према јужној Херцеговини.) Према томе није било алтернативе за „срећну“ — покрет према групацији Врховног штаба, и „несрећну“ оцјену — одлазак према Боки. Постојало је само једно: Сналази се како знаш и како те памет носи, без икакве илузије да ће те неко помоћи или срести! Бар за догледно вријеме. То је било реално и објективно.

И данас, са претпоставком да су постојале чврсте чињенице о положајима групације Врховног штаба, са оноликом (мислим и на дијелове два херцеговачка батаљона на Сланом) и онаквом војском, под околностима које су реално постојале на територији Херцеговине и још шире, посебно на правцу Слано — групација Врховног штаба, боље и срећније одлуке не би донијели ни сви мудраци и стратеги на перу или бојном пољу.

Што се тиче тезе о могућном легализовању (практично: „пут у интернацију“) и илегалном раду на терену, бесмислено је говорити да је то „било сувише оптимистичко гледање“. Нијесу ваљда људима навирале сузе на очи и „осјећања препуштености самима себи“ од сувишног оптимизма.

И кад су сучени непосредно са смрћу, револуционарни борци опет налазе неке „перспективе“ и надања. Неће да се помире са безизлазном ситуацијом и капитулацијом. Реалне су биле слутње за опстанак малих група и колона. Није, разумије се, било могуће остварити исте позиције повратком које су оставили одласком. Чекали су их други „фронтови“: илегалство, затвори, мучења, интернације, раздвојеност, погибије... Сто тридесет Орјенаца — била је то одабрана војска јунака — не капитуланата, не самоубица — забринутих како ће очувати лик партизана и комунисте, пред новим и тежим искушењима која их неизбежно дочекују са свих страна.

Ни трећа теза о „увјерењу“ да је посриједи била жеља „спасавања кадра“ и, даље, да се убрзо „показала нереалном“, не заслужује други коментар и оцјену, сем да је то мудровање. Свједоцима тих збивања другог излаза није било, макар се то цијенило најмање злом, најбољим или половичним рјешењем или најбезболнијим.

Уосталом, о томе шта је борба, наредних мјесеци и година, коначно показала о поступку Орјенског руководства — биће ријечи нешто касније.

Битка на живот и смрт у претешкој невољи мора бити пражена „увјерењем“, макар се наслућивале погибије и показивале нереалности. Коначно, таква одлука, увјерење и оптимизам били су и рационални, и племенити, и обиљежје храбрих за максимални прилог народноослободилачкој борби у том кошмару људских хтења и страдања.

Већ 25. маја увече, снаге Ловћенског и дијелови Никшићког одреда остали су без слободне територије. Управо она је била толика колико су прекривале груписане јединице на Вилусима. И ова групација, под командом Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића, тих дана је испитивала ситуацију да крене према јужној Херцеговини. Тако је наговјештавана ранија оријентација за ове снаге у случају нужности напуштања своје територије. Ова команда је била претпостављена и Орјенском батаљону.

У том циљу упућена је извидница према Херцеговини. Њу је предводио Владо Вучић, један од врских херцеговачких команданата батаљона, са тридесетак бораца. Истовремено је упућена порука Орјенском батаљону да се оријентише већ одмах према јужној Херцеговини. То се догодило 24. маја.

Међутим, чим је ступио на тле Херцеговине, у долини горњег тока Требишњице, Владо је запао у несавладиве невоље. Већ 25. маја вијести о његовој мисији биле су врло рђаве, а 26. је Владо погинуо.

Групацији (Саве и Вељка) било је јасно да је ризично кретати према јужној Херцеговини или према Оперативном штабу за Херцеговину, јер су Талијани и четници од Вилуса на том правцу преузели територију, организовали је и чврсто контролисали. Покрет је усмјерен према Бањанима, као подручју најповољнијем за пробој и територији са које би се даље извиђало и оријентисало се на повезивање са осталим снагама Црне Горе, односно групацијом Врховног штаба. Иначе ни они, Сава и Вељко, нијесу имали никакве везе са поменутиим снагама.

Сава и Вељко су посљедњи пут поручили и наредили Орјенцима обазривост и покрет према јужној Херцеговини.

И ја лично упутио сам посљедње писмо партијском линијом Мјесном комитету Херцег-Нови, са Вилуса 24. маја (Савино писмо је — по Живковићу, стр. 198. — стигло на Зупце 26. маја. — Ради се о помињаној Живковићевој књизи — пр. В. Р.).

Са Вељком и Савом био сам на Вилусима до 25. маја увече, уочи њиховог покрета према Бањанима. Очито, команда ове групације није хтјела да препоручи Орјенцима кретање батаљона правцем преко Грахова, јер су и ту територију већ били посјели и контролисали четници, а удаљеност је била превелика да би се могли сполити. Били су заокупљени својим невољама, а Орјенцима су поручили да се повежу и ослоне на херцеговачке снаге.

Какво је стање тих дана било у Херцеговини?

Управо онакво какво је оцјењено у Сланом 28. маја. Посљедњих дана маја четници су заробили болницу Оперативног штаба за Херцеговину. Налазила се у Звијерини. Брзо су реаговали и одробили болницу — Краљевачки батаљон I пролетерске бригаде, заједно са дијелом херцеговачких јединица. Ипак, четници су успјели да побију један број домаћих кадрова које су препознали. Пролетери су са болницом кренули правцем Фатница — Корита — Дулићи, према Гацку. Морали су јуришима, преко Корита, да себи отварају пут, ломећи жесток отпор четника.

Почетком јуна преостале партизанске снаге, које су се биле груписале око Оперативног штаба, кренуле су правцем Дивин — Давидовићи — Мека Груда — Дулићи. Мањи дио снага успио је да се пробије и споји са пролетерима, а већи са Оперативним штабом растројен је под ударима талијанско-четничких снага.

Тиме су престале организоване борбе партизанских снага јужно од линије Гацко — Невесиње.

Талијани су увелико преузели командовање и од четника, организујући територију у наступању према главнини партизанских снага и групацији Врховног штаба.

Четнички пуч је концем маја преовладао у Херцеговини, а почетком јуна и даље то су биле завршне операције чишћења слободне партизанске територије.

Восталом, Сеферовић је сам већ рекао каква је јужна Херцеговина била 28. маја и наредних дана у повратку Орјенаца на свој терен. Значи, четнички пуч у Херцеговини није био јуна 1942, како стоји код Сеферовића (стр. 133), већ крајем маја.

Ако је у питању „срећна“ и „несрећна“ процјена куда кренути, видљиво је да је руководство изабрало прву варијанту. Друга би их вјероватно све угрбила на путу пробоја ка главној групацији. Били би изложени непремостивим препрекама, погибији, пљачки, дивљачком наслађивању банди које би мање страховале за своја недјела над борцима који су из удаљених мјеста и „странци“. А о склањању и ма каквој заштити, чак и појединаца није могло бити ни помена.

Значајна је чињеница да је Орјенски батаљон и као одредски био више везан него било који други за сталне положаје и непрекидност фронта. Да не говоримо колико је био далеко по искуству од ударних и пролетерских батаљона који су у основи својих задатака оспособљавани за покрет, маневар и борбу у сусрету. И у томе је Орјенски батаљон, једнако борци и кадрови, био недорастао да се у тим околностима упушта да тражи главнину.

Враћајући се у Боку, руководство је морало рачунати с тим да незнатан дио кадрова, најкомпромитованији, остане у строгом илегалству. Остали су се морали умјешати у народ и тако пораз учинити што безболнијим и мање крвавим, да би се могло пре-

живјети и опоравити за предстојећу борбу у коју су неопозиво вјеровали. Отуда је и природно да су пут према Боки организовали раздвајајући се по групама, срачунато на повлачење, а не на пробој.

... Не вјерујем да је лако наћи широм Југославије одредске батаљоне који би осјетно предњачили Орјенцима у динамичности дејстава у ослободилачком рату и успјешној борби.

Бројност Орјенаца у Петој бригади солидан је црногорски пројек, иако је батаљон имао задатак мимо друге, да одлучно спречи дубљи продор на сопствену територију и даље.

Батаљон је сам тај задатак до краја одважно и умјешно извршавао пуних пет мјесеци. Коначно, то је један од ријетких батаљона који су своју територију напуштали по наређењу претпостављене команде, а не под притиском непријатеља.

То говори о његовој вриједности и релативној солидности његове територије, у мору опште кризе и растројавања.

... Познато је да ни Врховни штаб није имао унапријед даљу перспективну оријентацију. Тек је касније одлучен коначан марш-маневар, у Зеленгори, за Босну. А још и првих дана јуна 1942. водила се битка да се што дуже остане на црногорско-херцеговачкој територији. Сви су задаци били подређени том основном.

Ово истичем зато што је било приговора на одлуку у Сланом од 28. маја: „боље би било да су се одлучили на пробој у Босну“ итд.

Иначе, да је оријентација била могућа два мјесеца раније, онда би Црна Гора дала двоструко и троструко више бригада, а Херцеговина бар пет-шест пута више него што је приложила. Орјенци, са своје стране, такође, коју стотину бораца више. Али, то је било немогућно ...

Још осудити његово руководство зато што није видјело и учинило оно што није могао да види и учини Главни штаб Црне Горе, па ни Врховни штаб, неправедно је и нерeално. Уостаом, ако узмемо било који крај наше земље током рата, сваки је имао падове и успоне, кризе и полете, сличне и са далеко тежим посљедицама од Орјенаца. Значи, и ово мало подручје дио је карактеристика велике територије Југославије и њене народноослободилачке борбе.⁵³

У једном од првих опширних и добрих радова који су третирали народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију у Црној Гори говори се о догађају у Сланом и то под карактеристичним насловом „Распад Орјенског батаљона“. У овом одјељку пише:

„Дијелови дивизије „Месина“ овладали су 25. маја Драгаљем и Граховом. Сјутрадан је Орјенски батаљон, јачине 130 бораца, напустио своју територију и 28. маја избио у Слано, у рејону Требиња.

Орјенски батаљон био је препуштен сам себи ових дана. 24. или 25. маја оперативни штаб на челу са Савом Ковачевићем, који се са Ловћенским одредом (око 500 људи) и око 50 граховских партизана налазио у рејону Вилуса, дао је упутство Штабу Орјенског батаљона да се у случају „угрожавања њихових снага“ пробије „за јужну Херцеговину: Ластва — Љубомир — Шума — Илија“. Ова директива дошла је неблаговремено. Орјенски батаљон већ је био угрожен. Било је војнички нецјелиходно задржавати га даље на

⁵³ Војо Ковачевић: Исто, јануар 1973.

Мићо Вавић

његовом терену. Представник Окружног комитета КПЈ Никшић пише 24. маја Мјесном комитету Херцег-Нови и говори о „евентуалном војничком напуштању територије“ Орјенског батаљона, по чему би се могло закључити да се није помишљало на његово хитно повлачење.

Оперативни штаб на Вилусима није ни 25. маја наредио извлачење Орјенског батаљона. Овом штабу нијесу биле познате тадашње намјере Врховног штаба. Сава Ковачевић је овог дана тражио да члан Врховног штаба Сретен Жујовић, који се тада налазио код Оперативног штаба за Херцеговину и јужну Далмацију, изда хитно наређење за правац покрета Ловћенског одреда и Орјенског батаљона. Он је с правом сматрао да „треба радити и одлучивати брзо“. Имао је у виду два правца повлачења: ка јужној Херцеговини и Пиви. Сава Ковачевић је намјеравао да 25. маја увече изврши покрет са Ловћенским одредом ка Велимљу, са намјером да растури тамошње четнике и сачека одговор од члана Врховног штаба. Орјенски батаљон још се налазио на својој територији. То је била крупна грешка. У ситуацији кад се напушта ослобођена територија Граховске општине било је потпуно бесциљно задржавати орјенске партизане у Боки. Требало је обезбиједити да се Орјенски батаљон 25. маја увече прикључи колони Ловћенског одреда. Није требало оставити да руководство орјенских партизана само процјењује кад ће се повући у јужну Херцеговину. Сем тога, Орјенски батаљон је припадао Никшићком одреду и није га требало у критичној ситуацији толико осамосталити, па чак и занемаривати. Требало га је оријентисати према главнини снага одреда у правцу Велимља, а не ка Херцеговини.

Главни штаб је, такође, требало да правовремено упозна Штаб Никшићког одреда и Саву Ковачевића са намјерама Врховног штаба, па тада, вјероватно, Штаб Никшићког одреда не би учинио три крупне грешке према Орјенском батаљону: да га не повуче на вријеме, остави сама себи, и најзад, да му погрешан правац повлачења.

Ове грешке су, како ће се убрзо потврдити, битно допринијеле распаду ове јединице.

Мјесни комитет КПЈ Херцеговини у неким писмима Окружном комитету Никшић, из прве половине 1942, жалио се да не добија на вријеме директиве за рад. Овај комитет није редовно упознаван са развојем ситуације у Црној Гори у прољеће 1942, тако да су чланови комитета били „прилично изненађени“ ситуацијом каква им је приказана на партијском савјетовању у Осјеченици, половином маја. Дана 23. маја МК је тражио од Окружног комитета да буде тачно информисан о стању на фронту, како не би доживио изненађење.

На дан 28. маја у Сланом је одржан састанак свих чланова КПЈ Орјенског батаљона. Донијета је одлука да се батаљон разбије у мале групе и пробије на Орјен. За ову одлуку гласали су сви комунисти.⁵⁴ Послије дирљивог говора Николе Бурковића на мосту на

⁵⁴ Др Живковић у својој књизи пише „одлучено је да се батаљон расформира што је прихватила и партијска организација“. Овдје се вјероватно мисли на батаљонски биро, на комунисте, чланове тог бироа, дакле на највишу партијску инстанцу у батаљону, а не на чланове КПЈ, доле, у чети и воду. Овим задњим је одлука штаба само саопштена, као и свим другим присутним борцима. Према томе не може стајати оно „за ову одлуку су гласали сви комунисти“. (В. Р.)

ријечи Требишњици, и пошто су поломиле аутоматска оружја, ови сјајни борци, са сузама у очима, кренули су према Орјену.

Анализом се долази до неколико разлога који су утицали на доношење овакве одлуке. Руководство батаљона није познавало ситуацију код осталих снага Никшићког и других црногорских одреда. Оно није знало ни правац повлачења тих одреда. Херцеговачке партизанске јединице биле су се скоро потпуно распале. На овом терену тада није постојала ниједна компактна партизанска десетина. Ова чињеница имала је великог утицаја на одлуку о повратку на Орјен. Штаб и борци Орјенског батаљона нијесу имали борбено искуство које би се захтјевало у условима када читаву територију посједа или контролише непријатељ. Људства је било заморено и гладно. Штаб је располагао подацима да је свако пробијање ка сјеверу или сјевероистоку немогућно, јер су четници загосподарили читавом територијом.

Многе групе бораца Орјенског батаљона биле су већ 29. маја, у селима Пољци и Дужима, похватане од четника и предате Италијанима. Један дио људства се деморалисао и предао непријатељу. Од овог првокласног батаљона за кратко вријеме остало је у герили свега 15 бораца, чланова КПЈ, са Николом Бурковићем на челу.

Данас је веома тешко оцјењивати одлуку орјенских комуниста и њиховог руководства у Сланом.⁵⁵ Руководство батаљона је, свакако, имало погрешну представу о могућности опстанка партизана у Боки. С друге стране, оно није знало гдје се налазе остале партизанске снаге. У таквој ситуацији донијета је одлука о повратку на ранију територију која је била, како су догађаји ускоро потврдили, погрешна.

Саво Оровић, тадашњи члан Главног штаба, који је у 1941. и 1942. био више мјесеци у Штабу Никшићког одреда и на терену западне Боке, сматра да су узроци трагичног краја славног Орјенског батаљона следећи: немање искуства у партизанском начину ратовања, губитак перспективе код једног дијела бораца, паничарске вијести протуране у Сланом, које су обесхрабриле неке људе који су затим утицали да се донесе одлука о расформирању батаљона. Батаљон је био остао искупише изолован и тако изложен многим искушењима.⁵⁶

⁵⁵ Аутор ове тврдње има право. Он је ово написао прије 16 година. Ми мислимо да је и данас, последије тих 16 година, тешко оцјењивати ону тешку одлуку у Сланом. За њу и за све оно што јој је претходило, што је узроковало, треба имати много више изворне и друге документације. Сланом се не може и не смије посматрати изоловано, само за себе. Данас је извјесно да тој „предигри“ Сланоме Орјенски батаљон није „кумовао“. Он је ту стигао вишим наређењем. А да ли је то морало баш тако бити неизвјесно је и данас. Може неко примјетити да све ово није ни толико важно, јер је локалног значаја, али ту постоји и нешто друго. У конкретном, појединачном и локалном одражава се и дјелић општег и ширег. С друге стране, један број преживјелих бораца не слаже се ни са једном до сада написаном оцјеном о Сланом. Испољавају се различита мишљења, нашег људи имају право. Велика је жетва положена у Сланом. Али то не би смјело бити разлогом за некритичко и пристрасно оцјењивање овог историјског догађаја. (В. Р.)

⁵⁶ Батрић Јовановић: „Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији“, Војно дело, Београд, 1960, стр. 664, 665, 666, 667.

И у сјећањима појединачна говори се о ширењу паничарских вијести у Сланом, а ситуација је заиста била тешка, па није искључено да је ова атмосфера ометала једно хладнокрвније разматрање ситуације. (В. Р.)

Имамо и мишљење једног од команданата Орјенског партизанског батаљона, друга Стојадина Солдатовића, о догађају у Сланом, истина кратко, јер је дато у склопу једног ширег сјећања о догађајима у Боки послје Сланог. Он пише:

„Прелазак са отворене оружане борбе на илегалан рад за наводно слободилачки покрет у западном делу Боке Которске временски се поклапа са осеком устанка у другим деловима Црне Горе и напуштањем њене територије од стране партизанских јединица под притиском окупаторских и квислиншких снага.

Напуштање западног дела Боке Которске од стране јединица Орјенског партизанског батаљона, који је контролисао територију Кривошија и приобални појас до границе са Херцеговином, међутим, није извршено под притиском непријатељских снага. Осим делимичних успеха које је окупатор постигао још у претходним борбама, и у којима је успео да потисне наше снаге са положаја који су непосредно доминирали комуникацијама у бококорторском заливу, целина ове слободне територије није била озбиљније нарушена.

Напуштање западне Боке од стране јединица Орјенског партизанског батаљона уследило је по врло кратком и категоричном наређењу команданта Никшићког НОП одреда друга Саве Ковачевића од 26. маја 1942. године. По овом наређењу, јединице су се морале прикупити још у току истог дана и кренути ка Херцеговини — „северно или јужно од Требиња“.

Не би се могло рећи да партијско руководство у овом делу Боке (МК КПЈ Херцег-Нови) и Команда Орјенског партизанског батаљона нису и раније, најчешће преко друга Воја Ковачевића, члана Окружног комитета КПЈ Никшић, правовремено обавештавани о развоју војне и политичке ситуације у осталим деловима Црне Горе.⁵⁷ На основу ових обавештења и упутстава приступило се радикалним организацијским изменама, од којих је свакако најзначајније формирање покретљивих јединица, мање везаних за матични терен, и стварање услова за напуштање позиционих облика борбе и упорне одбране слободне територије.

Тежина настале ситуације, по овим обавештењима, међутим, није оцењена, или није могла бити правилно оцењена. Није се правовремено дошло до закључака да ће наше снаге у осталим деловима Црне Горе бити принуђене на напуштање њене територије. Свакако је овоме погодовао недостатак и најнеопходнијих техничких средстава везе за лична општења између виших партијских и војних органа са одговарајућим органима Орјенског партизанског батаљона и МК КПЈ Херцег-Нови. Тако на територији батаљона, у то доба, није функционисала ни једна телефонска линија, било за вертикално повезивање или везу између најближих суседних јединица. Једина веза је била курирска, која је за удаљене положаје батаљона код више команде, посебно за прелазак на врло динамична борбена дејства, била не само спора већ у посљедњем периоду и врло нецијурна.

Тако је наређење за напуштање матичне територије ипак представљало изненађење за јединице батаљона и партијску организацију

⁵⁷ Ово се не слаже са тврдњом Батрића Јовановића о жалбама МК КПЈ Херцег-Нови ОК КПЈ Никшић да не добија на вријеме директиве за рад и о томе да су чланови комитета били „прилично изненађени“ ситуацијом каква им је приказана у Осјеченици половином маја, као и са захтјевом МК од 23. маја да буде тачно информисан о стању на фронту, како не би доживио изненађење. А доживио је то изненађење. (В. Р.)

у западној Боки. Иако поступци који су уследили одмах по његовом пријему нису вршени под непријатељским притиском, припреме за напуштање територије вршене су брзо, а одлуке импровизоване у току покрета, да би се, по могућности, надокнадило пропуштено време и избегло одсецање јединица батаљона од осталих црногорских јединица.“

„У таквим условима, 26. маја 1942. године донета је одлука о остајању у илегалству једног броја другова и другарица чланова КПЈ, који су и до тада, у већини, радили у позадини, односно на окупираној територији...“

„Остајање још једног броја другова у илегалству уследило је после напуштања западне Боке од стране Орјенског партизанског батаљона и одлуке у селу Сланом у Херцеговини 28. маја 1942. да се око 130 бораца тог батаљона врати по групама на већ напуштenu територију и настави илегални рад, с тим да се некомпромитовани по могућности легализују до будућих повољних прилика. Оваква одлука донета је због врло неповољних услова у којима се јединица нашла у Херцеговини: одсуства макар и најмањих партизанских снага (организованих) које би помогле батаљону у даљем пробијању кроз непознати терен, већ захваћен квислиншким и окупаторским јединицама, недостатка искуства у покретним дејствима и као основно — одсуства најнеопходнијих информација о могућем правцу пробијања или макар правцу пробијања основних црногорских снага. Касније је потврђено да су пропали покушаји успостављања везе од стране Штаба Никшићког НОП одреда са Штабом Орјенског партизанског батаљона и да су групе одабраних бораца, послате у ту сврху, уништене пре него што су успеле да ступе у контакт са јединицама батаљона. Нешто шири коментар с одлуци у Сланом не би улазио у оквир ове теме. Основно је да су претпоставке о могућности илегалног рада оволиког броја бораца биле илузорне, пошто је највећи број њих пао у руке окупатора, било преваром од стране већ организованих издајничких формација или, у мањем броју, предајом због губљења перспективе о могућности опстанка и борбе у илегалним условима.“⁵⁸

У монографији „Никшићки НОП одред“ Гојко Миљанић пише:

„Пошто су делови италијанске дивизије „Месина“ 25. маја овладали Граховом, Орјенски батаљон је набачен према западу у села испод Орјена и тиме потпуно одвојен од осталих јединица Никшићког одреда. Штаб батаљона је сутрадан упутио курира четамма и наредио да се борци прикупе у рејону између с. Врбања и с. Граб. Не располажемо податком да је батаљону било наређено куда да се повлачи, изузев писма инструктора Округног комитета Воја Ковачевића, у коме се каже да треба да се повлачи према јужној Херцеговини.⁵⁹ Штаб Орјенског батаљона није знао ситуацију ни на осталим секторима, као ни са повлачењем партизана из Црне Горе. Услед тога он није ни сматрао да треба убрзано радити... Но, без обзира на прилике у Херцеговини, није се смело наредити Орјен-

⁵⁸ Стојадин Солдатовић: „Народноослободилачки покрет у западној Боки 1942—1943, Историјски записи, XXVIII (XLVIII), књига XXXII, 2, Титоград 1975, стр. 381, 382, 383.

⁵⁹ Батаљон је имао и војно наређење од стране Штаба Никшићког одреда, а потписао га је Сава Ковачевић. (В. Р.)

ском батаљону да иде у том правцу... Батаљон је требало благовремено повући преко Грахова у Бањане у састав осталих снага, а не препустити га самоме себи.

... Штаб Никшићког одреда дао је погрешан (или уопште није дао) правац повлачења овом батаљону, јер ни командант одреда још није био обавештен о наређењу Врховног штаба да се све снаге повлаче у правцу Маглића и Волујака. Овим су учињене озбиљне погрешке према Орјенском батаљону, што је имало за последицу да је остао потпуно изолован... Штаб батаљона је одржао састанак, на коме је одлучено да се батаљон расформира... Ова одлука штаба батаљона била је врло непромишљена и погрешна. Веома се рано поклекло пред сложеним проблемима...

Орјенски батаљон доживео је овако трагичну судбину услед неколико чињеница... Неодлучност руководства батаљона и партијске организације да потраже рјешење, јер нису учавали даљу перспективу, што их је навело на најтежи чин — расформирање батаљона, а не покушај да успоставе везу са осталим јединицама. Деморализација која је била захватила један број бораца се пренела на руководство.⁶⁰

Василије Ковачевић — Чиле, Народни херој, непосредни учесник састанка у Сланом 28. маја 1942. године, познати предратни комуниста и један од организатора устанка у Црној Гори и Херцеговини, у овом времену комесар Љубомирског батаљона, у својој изјави датој другу Недјељку Зорићу, члану КПЈ и припаднику Орјенског батаљона који је такође био у Сланом, у сврху добијања „Споменице 1941“, пише:

„Маја мјесеца 1942. године после повлачења наших јединица за Босну један велики део херцеговачких јединица са Орјенским батаљоном, остали су одсечени у јужној Херцеговини — Требињска шума — Слано.

Пошто од стране оперативног штаба за Херцеговину није саопштен правац повлачења, а друго један велики део напустио је јединице без одобрења штабова јединица, руководство Орјенског батаљона са друговима руководиоцима из Херцеговине решили су да се остатак јединица расформира и да се другови у групицама повуку, у већини случајева на терен где су раније радили и ратовали.

После те одлуке, партијска руководства јединица саопштила су друговима одлуку. Начелна одлука је била:

1. Свака група посебно да се повлачи, како сама зна најбоље до места где јој је предвиђен терен.
2. Ако постоји могућност легализације другова из групе, да се легализују. По могућству ући у непријатељске редове — јединице, с тим да се успостави контакт са групом која га је послала.

---

⁶⁰ Гојко Миљанић: „Никшићки НОП одред“, Војноиздавачки завод, Београд, 1970, стр. 290, 291, 292.

Дио у овој књизи који се односи на Орјенски партизански батаљон доживио је, због многих непрецизности, погрешних и површних оцјена, аљкавости и др. праведну и оштру критику, која је објављена у часопису „Бока“, бр. 3, 1971, под насловом „Над једном књигом о НОР-у“, стр. 267 — 275, а написала је Марија Црнић, професор — архивиста у Архиву Херцег-Новог.

3. Често је препуштена и појединцу иницијатива да сам нађе најсигурније склониште, било то у граду илегално или да се легализује, наравно са одобрењем групе којој је припадао.“*

У књизи „Орјенски партизански батаљон“, која је изишла 1961. године у издању Општинског одбора Савеза бораца НОР-а Херцег-Нови, између осталог, пише:

„... На путу с Врбања према Херцеговини Орјенци су заобишли Граб и Зупце. Успут им се прикључио један вод Орјенског батаљона, под руководством Стојадина Солдатовића. 27. маја у 8 сати стигли су у село Увјеће, у Херцеговини, а истога дана увече у селу Сливницу, гдје је требало да се налази штаб јужнохерцеговачких партизанских одреда. 28. маја стигао је у јачини од око 130 бораца преко Требињске шуме у село Слано. Ту је у Штабу 7. ударног Шумског батаљона добијено обавјештење да су Италијани и четници јаким снагама блокирали све путеве за даље одступање и да у Јужној Херцеговини нема више партизанских снага. (У фусноти на овај пасус стоји: „Ове вијести су биле непровјерене и дијелом нетачне. Изгледа да су се четничке снаге прецјењивале у моменту кад се још нијесу биле ни консолидовале.“ — У неким другим оцјенама других аутора говори се о извјесној паници и разноврсним паничарским вијестима присутним у Сланом.)

... Дакле, у задњем тренутку стигла је директива о повлачењу. То је било недопустиво закашњавање једног наређења...

Штаб Никшићког НОП одреда, поред неблаговременог наређења о повлачењу и остављања Орјенског батаљона самом себи (Орјенски батаљон је формацијски припадао Никшићком НОП одреду) у овом критичном тренутку, прави још једну грешку: његово повлачење усмјерава ка Јужној Херцеговини, гдје није било никаквих изгледа за извлачење, изузев тешког пробоја, умјесто ка главнини својих снага у правцу Велимља...

Борци који су стигли у Слано били су уморни и гладни, али ипак одлучни за даљу борбу, па ма како она тешка била. Тај кадар био је ријешен на све, па чак и на најтежи пробој, само не враћање натраг. Код тих људи није било никаквог завичајног комплекса... Већина ових људи правилно је процјењивала будућу ситуацију у Боки и тешкоће на које ће наићи при повратку натраг, што није баш био случај са некима који су гајили извјесне илузије о могућности илегалног живота и рада на терену Боке...“⁶¹

У обимној документацији коју је у задњих неколико година прикупљао Општински одбор Савеза бораца НОР-а у Херцег-Новом о Орјенском партизанском батаљону и другим догађајима из 1941 — 1942. године у Боки налази се и један штампани сепарат под насловом „Батаљон Слобода“, чији је аутор друг Тодо Куртовић. На самом почетку сепарата, под насловом „Умјесто увода“, друг Т. Куртовић пише:

* Недјељко А. Зорић: „Свједок једног времена“ (сјећања на ауторово учешће и рад у предатном револуционарном радничком покрету и учешће у народнослободилачкој борби), стр. 95 и 96 и докуменат бр. 5, приложен уз сјећања као препис оригинала који се налази у ауторовом досијеу „Носиоца Споменнице 1941“ у Политичкој управи ЈНА.

⁶¹ В. Радовић и М. Црнић: „Орјенски партизански батаљон“, Херцег-Нови, 1961, стр. 134, 135.

„Овај сепарат прилажем документацији и ако на први поглед нема везе са грабом и документацијом на којој сам радио. Наиме, овдје се говори о томе како је могао опстати батаљон „Слобода“ у доба највеће хајке од стране четника, усташа и окупаторских снага усред Херцеговине и то у току друге половине 1942. и 1943. године. То уједно потврђује тезу да је и Орјенски батаљон могао опстати као самостална јединица и још једном побија схватања оних који тврде да је расформирање Орјенског батаљона било „неминовно и једини излаз“.

Даље, то потврђује и постојање и опстанак „Приморске чете“, као и мноштво других јединица широм наше земље.“

У даљем тексту под насловом „Батаљон Слобода“ друг Т. Куртовић излаже како су, у условима страховитог терора и издаје у Херцеговини, у другој половини 1942. године, радиле партијске организације на прикупљању и повезивању преосталих партизанских група и чланова Партије и на припремама за оживљавање борбе. Даље, како је на иницијативу Обласног комитета, Срески комитет за Требиње приступио, августа 1942, формирању партизанског батаљона „Слобода“.

„У прво вријеме батаљон је имао тридесетак бораца, углавном преосталих партизана и партијско-политичких радника са подручја Требињског среза. И кретао се углавном теренима Требињског и Љубињског среза. Нешто касније у његов састав ушли су и борци који су живјели илегално на подручју Билећког и дијелом Столачког среза.

Батаљон је у Поповом Пољу, гдје је и формиран, за читаво вријеме свог боравка у Херцеговини имао јак ослонац у народу. Међутим, и окупатор је, због великог значаја жељезничке пруге и друма, на овом подручју држао јаке гарнизоне и упоришта. Ту су биле и многобројне четничке команде и штабови. Но, и поред тако јаким непријатељских снага батаљон је тежиште својих акција усмјерио на комуникације — на рушење пруге, кидање телефонских линија, демолирање мањих жељезничких станица; нападе на колоне, транспортне возове и италијанске и четничке патроле које су обезбјевивале комуникације.

Иако снага батаљона није била довољна да на том терену развије четништво, да окупи и повеже све оне који су били спремни да се активно боре и да у то вријеме поново расламса устанак, ипак су његове акције и политичко дјеловање узнемиривале окупатора и четнике. Ни једни ни други нису се осјећали сигурним. Поред других акција батаљон је у зиму 1942. године покушао да ослободи затворенике из четничког затвора у Ластви и Бедићима. Мада се у томе није успјело, ипак су овакви подухвати имали снажног одјека у том крају. У то вријеме патроле батаљона често су изненада упадале у четничка легла и кажњавале изразите издајнике.“⁶²

У наставку аутор сепарата пише о појачаном терору окупатора и четника на ове акције батаљона, који није ипак никада

⁶² У ово вријеме у Боки су преостали илегалци живјели у дубокој илегалности, док је напољу узимала све већег маха контрареволуција, оличена у МВАС и четницима. Партијски и политички рад био је сведен на најмању мјеру. Боком је био завладао скоро прави политички мук. Издаја и контрареволуција достићи ће ускоро свој врхунац у погибијама Николе Бурковића и других илегалца, почетком 1943. године. (В. Р.)

био изненађен, захваљујући љубави и подршци народа Херцеговине. У марту 1943. батаљон је преко Пребиловаца прешао Неретву код Чапљине и упутио се на Биоково, као допуна наших јединица, да би се ускоро потом пробио у Херцеговину и ушао у састав новоформираног 6. батаљона Десете херцеговачке бригаде.

Дали смо опширне наводе из овог сепарата друга Т. Куртовића, јер се овдје, методом компарације, поткрепује његова теза да је и Орјенски батаљон могао опстати као самостална јединица.

Најопширније смо писали о овој петој особености устаничке 1941. године у Боки, о акту расформирања⁶³ Орјенског партизанског батаљона у Сланом 28. маја 1942. године, јер овај догађај, мислимо, представља најтеже и најсложеније питање у нашој новијој локалној, бокељској историографији. Презентирали смо све или скоро све до сада публиковане оцјене и мишљења о овом тешком чину у Сланом, као и о ономе што му је претходило и дијелом о ономе што је настало послије њега.⁶⁴ Кад се све то упореди, може се закључити да су погледи већине аутора идентични када се ради о анализи и оцјени ондашње војне и политичке ситуације прије Сланог и у тренутку расформирања батаљона. У навођењу и анализи узрока који су овај батаљон довели у Сланом мишљења се такође углавном слажу. Међутим, сам чин расформирања и оно што му непосредно слиједи изазивају дилеме или потпуно различита мишљења, као што је оно, наведено на крају, да Орјенски батаљон није требало расформирати, јер се и он, наводно, могао одржати као самостална јединица, слично батаљону „Слобода“ у Херцеговини, отприлике у истом времену и у истим условима нарасле контрареволуције, терора и издаје.

---

⁶³ У цитираним мишљењима и оцјенама о Сланом јављају се још термини „пораз“ и „распад“. Они дјелимично одражавају оно што се дешавало послије Сланог, али ипак, мислимо, да је најадекватнији термин и израз „расформирање“ батаљона, јер он одговара истини, а тако га је формулисала и сама одлука у Сланом, донијета на састанку штабова батаљона. (В. Р.)

⁶⁴ До сада је доста написано о Сланом и уопште о Орјенском партизанском батаљону, релативно више него што је писано о НОР-у у 1941. и 1942. години у неким другим крајевима. На тему НОБ-е у Боки Которској написана је и одбрањена и једна докторска дисертација. Па ипак има овдје, у Боки, мишљења да је написано мало. Ту је, вјероватно, у питању незадовољство и нека субјективна неслагања са оним што је до сада публиковано или непознавање библиографије о НОР-у у Боки. Ми, међутим, мислимо да је кудикамо израженија и присутнија одређена друштвена и научно-историографска потреба одржавања једног симпозијума историчара и учесника НОР-а у Боки, на којем би главна тема била устаничка 1941. година у овом крају, гдје би, сигурно, у центру пажње био Орјенски партизански батаљон. Овакав добро и стручно припремљен и организиран симпозијум морао би резултирати једним штампаним Зборником реферата, кореферата и дискусија о устаничкој 1941. години у Боки Которској. (В. Р.)

Народни херој Василије Ковачевић — Чиле (1911 — 1961)

Посебно је од значаја изјава друга Василија Ковачевића — Чила коју смо такође навели у овом раду. Она је по обиму кратка, јер је дата искључиво за одређену сврху тј. за остваривање права на „Споменицу 1941“. У изјави се каже да су „... руководство Орјенског батаљона заједно са друговима руководиоцима из Херцеговине решили да се остатак јединица расформира и да се другови у групама повуку, у већини случајева на терен где су раније радили и ратовали“. Ово је вјероватно истовјетно са оним што пише др Душан Живковић у својој књизи „Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби“ о „савјетовању штабова батаљона са поменутим руководиоцима“ (мисли се на представника Окружног комитета за источну Херцеговину Драгицу Правицу, комесара Љубомирског батаљона Василија Ковачевића — Чила и члана Окружног комитета СКОЈ Никшић Васа Мартиновића — пр. В. Р.). Ово је у првом плану одлука штабова батаљона, војничка одлука донијета на основу анализе војно-политичке ситуације у том тренутку. А та ситуација била је страховито тешка, критична, тамна и нејасна сасвим, са очитим елементима организоване и спонтане контрареволуције, на челу које су одмах стали бивши официри и други националистичко-четнички елементи. И овог пута су сељачке масе биле те којима је почела манипулисати раније при-тајена, а у овом тренутку отворено испољена националистичко-четничка контрареволуција, у спрези са италијанским окупатором.

У поменутој изјави одмах даље стоји: „После те одлуке, партијска руководства јединица саопштила су друговима одлуку“. Значи, партијска руководства су се сложила са одлуком штабова. Како и на који начин, да ли на одвојеним састанцима, о томе се не говори у овој изјави, што је и разумљиво, јер је изјава намјенска и као таква сажета, кратка. Иначе је права и велика штета за нашу локалну бокељску историографију што нема опширног писаног свједочења друга Чила Ковачевића о Сланом, о свему ономе што је он тих дана видио и доживио у Херцеговини, јер би једно такво свједочење бацило, сигурно, најснажније свијетло на ондашњу тешку ситуацију, на Сланом и одлуку о расформирању Орјенског батаљона. Но, да се вратимо нашој теми. У наведеној књизи др Душана Живковића пише: „После саветовања (мисли се на савјетовање штабова батаљона у Сланом — пр. В. Р.), штаб Орјенског батаљона одржао је састанак на коме је одлучено да се батаљон расформира, што је прихватила и партијска организација, и по групама врати на ранији терен... Одлука штаба је најпре саопштена комунистима, а затим и свим борцима“. Овдје се, вјероватно, мисли на руководство партијске организације Орјенског батаљона, на батаљонски биро или слично, на чланове КПЈ који су се нашли у штабу батаљона у Сланом и који су присуствовали овим

састанцима штабова. Осталим члановима КПЈ одлука је само саопштена, а одмах послје њих и осталим припадницима батаљона који су се нашли у Сланом. То је учинио Никола Бурковић. Морало се радити брзо, није било времена за никакве расправе и дискусије. Оно што су ријешили штабови и прихватила батаљонска партијска руководства, а то је акт расформирања, могло се само саопштити осталима. Они у Сланом у том тренутку, тог поподнева и ноћи 28. маја 1942. године били су тако рећи једино острвце слободе и револуције које је још било преостало у том дијелу Херцеговине, мала земљишна тачка на коју су са свих страна надирали набујали таласи издаје и контрареволуције.

Размотримо сада сваку тачку начелне одлуке која је наведена у изјави друга Чила Ковачевића. У првој тачки се каже да је свакој групи наложено посебно да се повлачи, како сама зна најбоље до мјеста гдје јој је предвиђен терен. Како се то у пракси реализирало? О Бурковићевој групи већ је говорено у овом раду опширно, док је група Луке Матковића само поминута. Из разговора са припадницима батаљона који су били на Сланом и њихових сјећања да се закључити да је један број бораца био остављен сам себи да се „сналази како зна и како га памет носи, без икакве илузије да ће те неко помоћи или срести“ — како то пише друг Војо Ковачевић. То је налагала и општа ситуација у Херцеговини и Црној Гори и тренутна у Сланом и то се може разумјети, макар колико се то болно одразило у свијести неких бораца. Ово је дјелимично садржано и у трећој тачки изјаве Чила Ковачевића гдје се каже да је „често препуштена и појединцу иницијатива да сам нађе најсигурније склониште . . .“ То је тако било. Међутим, треба утврдити да је резултат таквог става био тежак. Одмах сјутрадан и у неколико наредних дана огромна вџина другова и другарица који су били на Сланом пала је у руке окупатора и његових сарадника.

Посебно је од интереса друга тачка начелне одлуке у изјави друга Чила Ковачевића, јер је за нас унеколико и нова. Мислимо на други дио друге тачке гдје дословно пише: „По могућству ући у непријатељске редове — јединице, с тим да се успостави контакт са групом која га је послала“. Ово је сигурно истина, али она није саопштена друговима на Сланом. Тако кажу неки чланови КПЈ, припадници Орјенског батаљона који су били на Сланом и којима је саопштена и посебно она одлука о расформирању. То значи, није саопштено ни члановима Партије. Иначе је познато да је непријатељ на Превлаци нудио неким затвореницима приступ у непријатељске формације, али је то са презрењем одбијано. Такав је био став комуниста тамо. На каквом састанку је донешен тај став, ко је за њега из штабова батаљона и партијских батаљонских бироа знао, да ли је то само важило, можда, за херцеговачке јединице, остаје нејасно.

Народноослободилачка борба у Боки Которској достигла је свој највећи, најблиставији домет у борбама и побједама које је водио и извојшти Орјенски партизански батаљон против италијанског фашистичког окупатора током 1941—1942. године. Масовни устанак против окупатора оличен у овом одредском батаљону превасходно је резултат и дјело великог политичког и организаторског рада и утицаја комунистичке организације и њених кадрова, чланова КПЈ. Развијајући се успјешно, узлазном линијом кроз оне наведене четири своје особености, устанак је нагло прекинут 28. маја 1942. године у Сланом. Али његов дух био је неуништив, јер је израстао и темељен на комунистичкој и југославенској ослободилачкој и револуционарној идеји и идеологији. Устанак и отпор су незадрживо настављени у преосталим илегалцима, на челу са Николом Бурковићем, који су представљали страшну и живу опомену издајницима и окупатору да Бока није покорена, устанак је настављен у патњама и борби интернираца и затвореника да би, последије капитулације Италије 1943. године, опет масовно нарастао у Орјенском одреду из Удина, у бокељском батаљону, у групи бокељских батаљона и, коначно, у I бокељској ударној бригади.

Résumé

CINQ PARTICULARITES DE L'INSURRECTION A BOKA EN 1941.

Par Velimir RADOVIĆ

Dans la courte préface, on parle de la guerre d'avril 1941, de l'occupation et du démembrement de l'ancienne Yougoslavie. Dans ce cataclysme national, sur la scène politique se trouve le Parti Communiste Yougoslave qui appelle le peuple aux combats armés contre l'occupant. Outre ce qui est commun à toutes nos régions, dans cette insurrection se manifestent des particularités déterminées.

La première particularité de l'insurrection en 1941 à Boka Kotorska se distingue par le fait que le rébellion a jailli et s'est développé avec succès malgré le système déployé et fortifié de Boka, malgré aussi les différentes forteresses conservées encore de l'époque autrichienne, des camps de concentration, des ateliers militaires, des bases d'hydravions, sous-marines et autres, des unités navales et des communications assez développées dans le golfe de Boka Kotorska. Effectuer une insurrection dans cette forteresse naturelle et factice comme l'était Boka Kotorska est un exemple unique dans notre guerre libératrice et notre révolution. A la tête de cette insurrection se trouvait l'organisation communiste avec ses cadres, membres du Parti Communiste Yougoslave.

La seconde particularité de l'insurrection en 1941 à Boka Kotorska s'est manifestée par la prépondérance de la manière frontale de guerroyer contre les occupants italiens. Dans ces combats frontaux, combats sur les positions, comme les partisans les appelaient, les forces fascistes italiennes ont éprouvé des défaites et ont été écrasés sur la côte même. Les combats ont duré six mois, de novembre 1941 à mai 1942. Dans ces luttes conquérantes conduites par le bataillon des partisans d'Orjen, s'est manifesté l'héroïsme ainsi que le dévouement des communistes qui commandaient l'insurrection comme aussi de tous les participants de l'insurrection, en un mot de tout le peuple de Boka Kotorska.

La troisième particularité de l'insurrection de 1941 se rapporte au premier chef de l'insurrection du peuple de Boka Kotorska, membre du P. C. Y., le camarade très apprécié et très populaire, Nikola Đurković. D'après sa biographie, on distingue les mérites immenses de ce grand homme de Boka par la propagation de l'idéologie communiste à Boka, pour la lutte de la libération nationale à Boka, pour la formation du bataillon des partisans d'Orjen dont il a été le premier commissaire politique.

La quatrième particularité de l'insurrection de 1941 à Boka Kotorska se manifeste par l'admirable collaboration du front et de l'arrière-plan la collaboration des combattants au front — partisans — et la plupart du peuple sur le territoire libéré ou occupé. Cette collaboration a atteint un très grand niveau et s'est manifestée par le fort soutien et le secours du peuple à son détachement: Le Bataillon des Partisans d'Orjen.

La cinquième particularité de l'insurrection de 1941 à Boka Kotorska se rapporte à la suppression de ce glorieux bataillon à Slano, près de Tre-

